

**Şehit Kavramının Kapsamına Dair Bir Tartışma:
Muhyiddîn el-Acemî'nin Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye'si,
Hüsâm Çelebi'nin Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd'i ve Risâle fî
Bâbi's-şehîd İsimli Müellifi Meçhul Bir Eser
(Tahkik ve Muhteva Tanıtımı)**

Emine Nurefşan DİNÇ

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Assoc. Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal University Faculty of Theology
Tekirdağ/TÜRKİYE
endinc@nku.edu.tr | orcid.org/0000-0002-5381-7386

Özet

Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197) tarafından yazılmış olan *Hidâye*, Hanefî fıkhının temel kaynaklarından. Eser yazıldığı dönemden itibaren büyük bir ilgiyle karşılanmış, asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine birçok çalışma kaleme alınmıştır. Hanefî fıkhının dört temel metninden biri olan *Vikâyetü'r-rivâye* bu çalışmalardan ve Burhânüşşerîa el-Mahbûbî (ö. 730/1329-30) tarafından *Hidâye*'den ihtisarla telif edilmiştir. Bu eser üzerine de Sadrüşşerîa Ubeydullah el-Mahbûbî (ö. 747/1346) tarafından bir şerh çalışması yapılmış, birçok mesele derinlemesine tahlil

Geliş/Received: 19.09.2023 | **Kabul/Accepted:** 26.06.2024 | **Yayın/Published:** 30.06.2024

Atıf/Citation: Dinç, Emine Nurefşan. "Şehit Kavramının Kapsamına Dair Bir Tartışma: Muhyiddîn el-Acemî'nin Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye'si, Hüsâm Çelebi'nin Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd'i ve Risâle fî Bâbi's-şehîd İsimli Müellifi Meçhul Bir Eser (Tahkik ve Muhteva Tanıtımı)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2024), 211-268./Dinç, Emine Nurefşan. "A Discussion on the Scope of the Concept of Shahîd (Martyr) Muhyi al-Dîn al-Ajami's *Risâla fî Bâb al-shahîd min Sharh al-Wiqâya*, Husâm Chalabi's *Jawâb Husâm Chalabi's fî Bâb al-shahîd* and an anonymous author's *Risâla fî Bâb al-shahîd* (The Critical Edition and Content Presentation)". *Journal of Islamic Law Studies* 43 (June 2024), 211-268.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1363200>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Emine Nurefşan DİNÇ | CC BY-NC-ND 4.0 International

edilerek tenkide tabi tutulmuştur. Bu meselelerden biri de şehit kavramının tanımına dairdir. Tanımın kapsamı hakkında detaylı mütalaalar yapılmıştır.

Mantık ilminde geniş bir şekilde ele alınmış olan tanım konusuna fıkıh ilminde de büyük önem verilmiştir. Tanımların “efrâdını câmî ağyârını mâni” olacak şekilde yapılması esas kabul edilmiş, tanımlanan kavramın kapsamının tam olarak tespit edilebilmesi için tanımda geçen her bir kaydın dikkatle seçilmesi gerektiği bir ilke olarak benimsenmiştir. Zira fıkıhtaki kavramların kapsamlarının tespiti dünyevî ahkâmın uygulanması açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan Sadrüşşerîa, müşrikler, isyancılar ve yol kesiciler tarafından öldürücü olmayan aletle katledilen kimseleri dışarıda bıraktığı gerekçesiyle *Hidâye* ve *Vikâye*'deki “şehit” tanımlarında geçen bazı kayıtlara itiraz etmiştir. Bu şekilde katledilen kimseleri de kapsamına alacak şekilde şehit kavramı için yeni bir tanım ortaya koymuştur. Ayrıca şehirde öldürücü olmayan bir aletle katledilenlerin şehit kapsamına girip giremeyeceği meselesini *Hidâye* ile Burhâneddin İbn Mâze (ö. 616/1219) tarafından yazılmış olan *ez-Zahîratu'l-Burhâniyye*'nin ibarelerini karşılaştırarak ele almıştır.

Osmanlı döneminde Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî, Hüsâmüddîn Hüseyin b. Abdurrahmân (ö. 926/1520) ile bu âlimlerle aynı ya da yakın dönemde yaşamış olmakla birlikte ismi tespit edilemeyen bir müellif de bu konuya dair birer risale yazarak tartışmaya dâhil olmuşlardır. IX. ve X. (XV ve XVI.) asırda yaşamış olan Muhyiddîn el-Acemî, Sahn-ı Seman'da müderrislik ve Edirne'de kadılık yapmıştır. Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* isimli eserinde Mergînânî'nin tanımı ile Sadrüşşerîa'nın itirazlarını tahlil ve tenkide tabi tutarak tercihini delilleriyle ortaya koymuştur. Muhyiddîn el-Acemî'nin bu eseri de aynı dönemde yaşamış olup kendisi gibi Sahn-ı Semân medreselerinde müderris, Edirne ve Bursa'da kadı olarak görev yapmış bulunan Hüsâm Çelebi tarafından yazılan *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*'de tenkide tabi tutulmuştur. İsmi tespit edilemeyen diğer Osmanlı âlimi de Muhyiddin el-Acemî ile Hüsâm Çelebi'nin risalelerini değerlendirmek üzere *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'i kaleme almıştır.

Bu çalışma ile mahtût olan her üç risalenin de tahkikli neşirleri ile muhteva tanıtımları gerçekleştirilmiştir. Yazma Eser Kütüphanelerinde *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*'nin yedi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi*'nin üç, *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in ise tek nüshası tespit edilmiştir. *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*'nin beş, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi*'nin ise üç nüshası esas alınarak tahkikli neşirleri yapılmıştır. Tahkikte İslâm Araştırmaları Merkezi'nin *Tahkikli Neşir Kılavuzu*'nda yer alan ilkeler uygulanmıştır. Başka nüshası tespit edilemediği için *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in sadece neşri gerçekleştirilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Muhyiddin el-Acemî ile Hüsâm Çelebi'nin hayatları ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölüm risalelerin

nüşhaları ile tahkikte izlenen yönteme dair malumatı ihtiva etmektedir. Üçüncü bölümde ise risaleler ile kaynakları arasındaki irtibat ve eserler arasında cereyan etmiş olan tartışmalar ele alınmıştır. Bu bölümde eserler ile kaynakları arasındaki irtibat ortaya konulurken Osmanlı ilim geleneği ile şerh ve hâşiye çalışmalarının işlevleri hakkında genel bilgi verilmiştir. Eserlerdeki tartışmalar konunun Hidâye'deki akışına uygun olarak mütalaa edilmiş ve değerlendirilmiştir. Arapça olarak kaleme alınmış üç risalenin tahkikli neşirleri ise son bölümdedir. Bu kısımda ilk olarak *Risâle fî Bâbi'ş-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, sonrasında *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi*'nin tahkikli neşirlerine yer verilmiştir. *Risâle fî Bâbi'ş-şehîd*'in metni ise üçüncü sıradadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Şehit, *Hidâye*, *Vikâye*, *Şerhu'l-Vikâye*, Muhyiddîn el-Acemî, Hüsâm Çelebi, Tahkik.

A Discussion on the Scope of the Concept of Shahîd (Martyr):

Muhyî al-Dîn al-Ajamî's *Risâla fî Bâb al-shahîd min Şarh al-Wiqāya*, Husâm Chalabi's *Jawâb Husâm Chalabi's fî Bâb al-shahîd* and an anonymous author's *Risâla fî Bâb al-shahîd* (The Critical Edition and Content Presentation)

Summary

Hidâya written by Burhân al-Dîn al-Marghînânî (d. 593/1197) is one of the main sources of Hanafî fiqh. The work has met with great interest since the time it was written, it has been taught as a textbook in madrasas for centuries and many studies have been written on it. *Wiqāya al-rivāya*, one of the four basic texts of Hanafî fiqh, is one of these studies and was written by Burkhân al-Sharîa al-Mahbûbî (d. 730/1329-30) by summarizing from *Hidâya*. A commentary/sharh study was made on this work by Sadr al-Sharîa Ubayd Allâh al-Mahbûbî (d. 747/1346), and many issues were analyzed in depth and subjected to criticism. One of these issues is the definition of the concept of "shadîd" (martyr). Detailed opinions have been made about the scope of the definition.

The subject of definition, which has been dealt with extensively in the science of logic, has been given great importance in the ilm al-fiqh as well, and it has been accepted as a principle that definitions should be made in such a way that they should be made in such a way that the scope of the concept defined should be carefully selected. This is because the determination of the scope of the concepts in fiqh is important for the implementation of the worldly rulings. In this respect, Sadr al-Sharîa objected to some of the entries in the definitions of "martyr" in *al-Hidâya* and *al-Wiqāya* on the grounds that they excluded those who were murdered with non-lethal instruments by polytheists, rebels, and road cutters introduced a new definition for the concept of "shahîd" (martyr) to include those who murdered in this way. He also addressed the issue of whether those who were killed with a non-lethal instrument in the city could be

considered martyrs by comparing the statements of al-Hidāya and al-Zahīrat al-Burhāniyya, written by Burhān al-Dīn Ibn Māza (d. 616/1219).

In the Ottoman period, Muhyiddīn Muhammad b. 'Ali al-Adirnavī al-Ajamī, Ḥusām al-Dīn Husayn b. 'Abdurrahmān, and an unidentified author who lived in the same or close period with these scholars were involved in the debate by writing a treatise on this issue. Muhyiddīn al-Ajamī, who lived in the IXth and Xth (XV and XVIth) centuries, was a professor at Sahn al-Seman and a judge in Edirne. In his *Risāla fī Bābi al-shahīd min Sharḥ al-Wiqāya*, Muhyiddīn al-Ajamī analyzed and criticized Marghīnānī's definition and Sadr al-Sharī'a's objections and presented his preference with evidence. This work of al-Muhyiddīn al-Ajamī was also criticized by another Ottoman scholar who lived in the same period in his *Jawāb-ı Husām Chalabi fī Bābi al-shahīd*, written by Husām Chalabi (d. 926/1520), who, like him, had served as a muderris in Sahn-ı Semān madrasas and as a Judge in Edirne and Bursa. Another Ottoman scholar, whose name has not been identified, wrote *Risāla fī Bāb al-shahīd* to evaluate the treatises of Muhyid al-Dīn al-Ajamī and Husām Chalabi.

In this study, the edited editions and content introductions of all three treatises have been carried out. Seven copies of *Risāla fī Bābi al-shahīd min Şarḥ al-Wiqāya*, three copies of *Jawāb-ı Husām Chalabi*, and only one copy of *Risāla fī Bab al-shahīd* were identified in manuscript libraries. Based on five copies of *Risāla fī Bābi al-shahīd min Sharḥ al-Wiqāya* and three copies of *Jawāb al-Husām Chalabi*, its critical editions were made. The principles of the Centre for Islamic Studies' *Guidelines for Edited Editions* were applied in the editing process. *Jawāb-ı Husām Chalabi*, was published since no other copy could be identified.

The study consists of three parts. The first chapter provides information about the lives and works of Muhyiddīn al-Ajamī and Husām Chalabi. The second chapter deals with the copies of the treatises and the method followed in the analysis. The third chapter deals with the connection between the treatises and their sources and the discussions that took place between the works. In this section, while the connection between the works and their sources is presented, general information is given about the Ottoman scholarly tradition and the functions of commentary and commentary studies. The discussions in the works are analyzed and evaluated in accordance with the flow of the subject in *al-Hidāya*. The edited editions of three treatises written in Arabic are in the last section. In this section, firstly, the edited editions of *Risāla fī Bāb al-shahīd min Sharḥ al-Wiqāya* and then the edited editions of *Jawāb al-Husām Chalabi* are given. The text of *Risāla fī Bāb al-shahīd* is provided as the third text.

Keywords: Figh, Shahīd (Martyr), *el-Hidāya*, *al-Wiqāya*, *Sharḥ al-Wiqāya*, Muhyī al-Dīn al-Ajamī, Husām Chalabi, Tahqīq.

Giriş

Dînî bir terim olarak şehit canını Allah yolunda feda eden kimseler için kullanılmaktadır.¹ Âyetlerde ve hadislerde şehitlerin Allah katında yüksek bir mertebeye sahip oldukları bildirilmiş, âhirette onlara büyük mükâfatlar verileceği müjdelenmiştir. Şehitler ulaştıkları manevî mertebeleri itibarıyla nebîler ve sıddıklarla birlikte anılmış,² Allah'ın rahmet ve mağfiretine,³ büyük ecre, nimete, mükâfata⁴ nâil olacakları, kendilerine cennetin bahşedileceği⁵ ve sevinç içinde rızıklandırılacakları beyan edilmiştir.⁶

Bununla birlikte bir kimsenin şehadete giderken Allah'ın rızasını kazanma niyetine sahip olup olmadığı insanlar tarafından kesin şekilde bilinebilecek bir durum değildir. Bu bakımdan hakikatte kimin şehâdet mertebesine ulaştığını ve ahirette şehit muamelesi göreceğini ancak Allah'ın bilebileceği müslümanlar tarafından kabul edilmiş bir husustur. Diğer taraftan dünyada şehitlere uygulanması gereken fikhî ahkâm bulunmaktadır ve bu hükümlerin kimlere tatbik edileceğinin tespiti bu açıdan önemlidir.⁷ Fakihler bu meseleleri bilhassa Hz. Peygamber'in uygulamalarını esas alarak derinlemesine tahlil etmişlerdir. Şehit kavramının kapsamı ile şehitlere tatbik edilecek hükümler fikhî kitaplarında çoğunlukla cenaze namazı ile tekfin teçhiz işlemlerinin ele alındığı bahislerde yahut namaz bahsinin sonunda veya “salâtü'l-cenâiz”, “ahkâmü'l-meyyit”,

¹ Kelimenin sözlük anlamı ile sözlük ve terim anlamları arasındaki irtibat hakkında geniş bilgi için bk. Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim b. Ali İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414), 3/242-243; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru'l-fikr, 1399/1979), 3/221; Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Târîfât*, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 129; Fahrettin Atar, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/428-429.

² en-Nisâ 4/69.

³ Âl-i İmrân 3/157, 169-172.

⁴ en-Nisâ 4/74; el-Hac 22/58; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008), Cihâd, 21; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kureyşî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008), İmâre, 109.

⁵ et-Tevbe 9/111; Müslim, İmâre, 143; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008), Fezâilü'l-cihâd, 25.

⁶ Âl-i İmrân 3/169-172.

⁷ Bu ahkâmın tatbik edildiği kimse Allah yolunda hayatını kaybederken Allah'ın rızasını kazanma niyeti ile yola çıkmışsa hem dünya hem âhiret şehididir. Dünyevî gayelerle yahut kalbinde nifak bulunduğu halde müslümanların safında savaşırken katledilen kimse ise sadece dünya şehididir. Ancak kalbî niyetler sadece Allah tarafından bilinebilir. Bunun için zahire göre hükmedilir ve bu kimselere de şehitlik hükümleri uygulanır. Kaynaklarda hadislerde şehit hükmünde olarak vefat ettikleri bildirilmekle birlikte fikhî ahkâmın uygulanmadığı kimseler ise âhiret şehidi olarak ifade edilmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Atar, “Şehid”, 38/429-430.

“ahkâmu'l-cenâiz” gibi bölümlerde ya da “bâbu’ş-şehîd”, “ahkâmü’ş-şehîd” gibi başlıklar altında yer almıştır.⁸

Fıkıhta teçhîz, tekfîn ve cenâze işlemleri ile alakalı konular üzerinde ehemmiyetle durulmuştur.⁹ Zira insan mükerrem bir varlıktır. Ebediyet yolcusu olduğunda da yüksek fitratına layık bir şekilde uğurlanmalıdır. Bu bakımdan, İslam, dünya hayatında insanın canına, ruhuna mülk olmuş bedeni için teçhiz ve tekfîn işlemlerinin yapılmasını, vefat edenin namazının kılınmasını, dua ve niyazlarla defnini geride kalan müslümanlara bir vazife olarak tevdi etmiştir. Bütün bu işlemlerin hükmü farz-ı kifâyedir. Ancak şehit olarak vefat edenlere mahsus bazı özel hükümler getirilmiştir: Namazı kılınmakla birlikte şehit yıkanmaz, kefenlenmez ve üzerindeki elbisesi ile defnedilir.

Fakihler şehitlere uygulanacak ahkâmı belirlerken Hz. Peygamber’in Uhud savaşındaki uygulamaları ile Hz. Ali’nin Cemel ve Siffîn savaşlarında tatbik ettiği hükümleri esas almışlardır.¹⁰ Bu ahkâmın kimlere uygulanacağını tespit edebilmek için yaptıkları tanımlarla şehit kavramının kapsamını tam olarak belirlemeye özen göstermişlerdir. Hanefî mezhebine göre müslüman olup da gayri müslimler, âsîler ve yol kesiciler tarafından öldürülenler, müslümanlar tarafından öldürücü aletle katledilenler -diyete hükmedilmediğinde- şehit olarak kabul edilmiş, bu şekilde hayatını kaybedenlere zikredilen ahkâmın uygulanacağı ittifakla benimsenmiştir. Bununla birlikte katlin şehirde veya cami ve çarşı gibi yerlerde vuku bulması yahut öldürücü olmayan aletle gerçekleştirilmesi gibi durumlarla, hükmen temiz olmayanların veya çocukların şehitlik mertebesine erişmeleri halinde bu hükümlerin tatbik edilip edilmeyeceği tartışılmıştır.¹¹

⁸ Atar, “Şehid”, 429.

⁹ Cenaze törenlerine tüm toplumlarda önem verilmiştir. Bu hususla alakalı olarak Giambattista Vico (ö. 1744) şu ifadeleri kullanmıştır: “İster barbar ister medenî olsun bütün kavimlerde din, evlilik ve cenaze törenleri son derece mühimdir. Zira bunlar olmasa geriye canavarca vahşetten başka bir şey kalmaz.” Şahin Uçar, *İnsanın Yeryüzü Macerası* (İstanbul: Gelenek, 2002), 53.

¹⁰ Mehmet Birsin, “Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkıhındaki Yeri”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 15/46 (2011), 114-116.

¹¹ Hadislerde canı, malı namusu uğrunda (Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshak el-Ezdî, *es-Sünen* (Riyâd: Dâru’s-Selâm li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1429/2008) Sünne, 29; Tirmizî, *Diyât*, 21) ya da kolera, taun gibi salgın hastalık (Buhârî, *Cihâd*, 30; Müslim, *İmâre*, 164-165/51; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Raba’î İbn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (Riyâd: Dâru’s-Selâm li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1429/2008), *Cihâd*, 17; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali İbn Sinân en-Nesâî, *es-Sünen* (Riyâd: Dâru’s-Selâm li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1429/2008), *Cihâd*, 48) yahut boğulma, enkaz altında kalma gibi nedenlerle (Buhârî, *Cihâd*, 30; Müslim, *İmâre*, 164-165/51) vefat edenlerin de şehit olduğu bildirilmiştir. Hatta şehit olarak vefat etmeyi isteyip de yatağında ölenlere (Müslim, *İmâre*, 157) de şehit sevabı verileceği ifade edilmiştir. Kaynaklarda Hz. Peygamber’in hadislerinde geçen ızdıraplı ölümlere kıyasen doğum esnasında veya sonrasında vefat eden kadınlara, yırtıcı hayvan tarafından parçalanana, ilim yolunda ölenlere, Cuma günü hayatın kaybedenlere de şehit sevabı verileceği de belirtilmiştir. (Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî,

Bu çalışmada da zikredilen meseleler, Muhyiddîn el-Acemî'nin *Hidâye ve Şerhu'l-Vikâye*'deki şehit tanımlarının kapsamını tartıştığı *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, bu esere cevap mahiyetinde olmak üzere Hüsâm Çelebi'nin (ö. 926/1520) kaleme aldığı *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd* ve her iki müellifin görüşlerinin değerlendirildiği, yazarı bilinmeyen *Risâle fi Bâbi's-şehîd* muvacehesinde ele alınmış, ismi geçen eserlerin tahkikli neşirleri gerçekleştirilmiştir.

II. Bayezit devri âlimlerinden olan Muhyiddîn el-Acemî risalesinde, Hanefî fıkhının önde gelen kaynaklarından *Hidâye*, *Vikâye*, *Şerhu'l-Vikâye* ile *Zahîratü'l-fetâvâ*'da şehit kavramının tanımı ile alakalı izah ve tartışmaları ele alarak tahlil etmiş, görüşler arasında tercihte bulunmuş, ilave açıklamalar yapmıştır. Muhyiddîn el-Acemî ile aynı dönemde yaşamış olan Hüsâm Çelebi bu müellifin görüş ve izahlarını tenkit etmek üzere bir risale yazmış, bu iki âlimle aynı ya da yakın bir zamanda yaşamış olan bir başka müellif de kaleme aldığı risalesinde bu iki âlimin görüşlerini ele alarak değerlendirmiştir.

Çalışmanın ilk kısmında müelliflerin hayatları ve eserleri, risalelerin nüshaları ve tahkiklerinde izlenen yöntem, zikredilen eserler ile kaynakları arasındaki irtibat hakkında bilgi verilmiş, sonrasında şehit kavramının tanımı için yapılan izah ve tartışmalar tetkik edilmiştir. Bu kısımda ayrıca fıkıh âlimlerinin tanım konusuna verdikleri önem üzerinde de durulmuştur. Her ikisi de mahtût olan *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* ve *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*'in tahkikli neşirleri ile diğerleri gibi mahtût olmakla birlikte tek nüshası tespit edilen *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in neşri çalışmanın son kısmında yer almaktadır.¹²

1. *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd* ve *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in Müellifleri

Bu kısımda *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*'nin müellifi Muhyiddîn el-Acemî ile *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*'in müellifi Hüsâm Çelebi'nin hayatları hakkında bilgi verilmiştir. *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in müellifi ise tespit edilememiştir. Eserin tek nüshasının ferağ kaydında 974 (1567) tarihi kaydedilmiştir. Bu âlim, isimleri geçen her iki

Bedâi'u's-sânâ'i fi tertîbi's-şerâ'i (Mısır: Matbaatü's-şeriketi'l-matbûât, 1327), 1/322; İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilaziz, *Hâşiyetü Reddî'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966), 2/248; Birsin, "Hakikate Tamkîk Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkıhındaki Yeri", 118) Ancak zikredildiği şekilde vefat edenlere şehitlere uygulanan ahkâmın uygulanmayacağı hususunda ittî fak bulunmaktadır. Dünyevî ahkâmın kendilerine uygulanmaması sebebiyle bu sayılanlar ifade edildiği şekilde âhiret şehidi olarak isimlendirilmişlerdir.

¹² Nüshalar hakkında bilgi verilirken de zikredileceği üzere bu risâleler kütüphane kayıtlarında farklı isimlerle yer almaktadır. Bu çalışmada eserlere atıfta bulunurken risâlelerin muhtevalarını en iyi yansıttığı düşünülen isimler tercih edilmiştir.

müellifin eserini de görmesi sebebiyle onlara yakın bir zaman diliminde, zikredilen tarihten önce ya da bu tarih civarında yaşamış olmalıdır.

1.1. Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî

Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî'nin hangi tarihte ve nerede dünyaya geldiği hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Muhyiddîn el-Acemî, Fatih Sultan Mehmet'in yakın ilgisini ve saygısını kazanmış olan Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) talebelerindendir. Tahsilini tamamlayıp bazı medreselerde müderris olarak vazife yapmış, sonra Semâniye medreselerinde görevlendirilmiştir. 918'de (1512/1513) Edirne'ye kadı olarak atanmış, bu görevine devam ederken vefat etmiştir. Kabri Edirne'de Kasım Paşa Câmii bahçesinde Kazasker Mîrim Çelebi'nin kabrinin yanında yer almaktadır.¹³

Kâtip Çelebi *Süllemü'l-vusûl*'de "el-Acemî" nisbesi ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu eserdeki bilgiye göre "el-Acemî" nisbesi İranlılar yahut Arapçası iyi olmayanlar için kullanıldığı gibi Azerbeycan bölgesinden gelip Osmanlı topraklarına yerleşen kimselere de verilmiş, bu mana ile meşhur olmuştur. Müellife de bu bölgeden gelmesi hasebiyle "el-Acemî"¹⁴, *Acemzâde*¹⁵ nisbesi verilmiş olmalıdır. "el-Edirnevî" nisbesi ile anılması ise Edirne'de kadı olarak görev yapması sebebiyledir.

Kaynaklar müellifin ahlakî faziletlerinden bahsetmiş, ilmi ile âmil, dinî hassasiyetleri kuvvetli bir zat olduğunu anlatmışlar, hakkı savunmada tavizsiz davrandığını vurgulamışlardır.¹⁶

Kaynaklarda Muhyiddin el-Acemî'nin bilhassa bu çalışmaya konu olan eseri ile Seyyîd Şerif Cürçânî'nin *Ferâiz*'ine yazdığı hâşiyeden (Süleymâniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1601, 81^b-153^b) bahsedilmiş,¹⁷ bunların dışında da çeşitli risale ve

¹³ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*, haz. Muhammed Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 487-488; Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî el-Osmânî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: Mektebetü İrcica, 2010), 5/٢٨٦; Mehmed Mecdî Efendi, *Terceme-i Şekâiki'n-Nu'mâniyye*, (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1269), 318-319; Mehmet Yunus Yazıcı, *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümeleri* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 547; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 12/208.

¹⁴ Hacı Halife, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 5/130.

¹⁵ Eserin yazma nüshaları hakkında bk. Abdurrahman Yazıcı, "Üç Ferâiz Metni Çerçevesinde Gelişen Müttehahirîn Dönemi Ferâiz Metni", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (Şubat 2013), 161.

¹⁶ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, 488; Mehmed Mecdî Efendi, *Terceme-i Şekâiki'n-Nu'mâniyye*, 318-319; Yazıcı, *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümeleri*, 547.

¹⁷ Eserin yazma nüshaları hakkında bk. Yazıcı, "Üç Ferâiz Metni Çerçevesinde Gelişen Müttehahirîn Dönemi Ferâiz Metni", 161.

taliklerinin olduğu bildirilmiştir.¹⁸ Kütüphane kayıtlarından tespit edildiğine göre *Risâle fi mes'eleli mechûli'n-neseb* (Süleymâniye Kütüphanesi, Serez, 761, 53^a-55^a) isimli risale de müellife aittir. Kayıtlarda yer almamakla birlikte Amasya Beyazıt Kütüphanesi, 1849 numaralı mahtûtanın 222^b-225^a. varaklarında bulunan *Risâle fi hakki'l-İslâm* isimli eser de kendisine nispet edilmiştir.

1.2. Hüsâm Çelebi, Hüsâmüddîn Hüseyin b. Abdurrahmân

Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye'deki görüşlerin tenkidini yapıp cevap vermek amacıyla yazılan risalenin tespit olunan nüshalarından biri kütüphane kayıtlarında Hüsâm Çelebi'ye, diğeri ise II. Murâd zamanında yaşamış olup vefat tarihi 860 (1456) olan Nalbantzâde Hüsâmeddin et-Tokâdî'ye nisbet edilmiştir. Ancak 918'te (1512-1513) Edirne'ye tayin olunup bir süre sonra orada vefat eden Muhyiddîn el-Acemî'nin risalesini görüp değerlendiren müellifin 926'da (1520) vefat etmiş olan Hüsâm Çelebi olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁹ Hüsâm Çelebi'nin vefat tarihi yanında daha çok kelim ve fıkıh alanında eser telif etmesi, *Hidâye* ve *Şerhu'l-Vikâye*'deki bazı meseleleri ihtiva eden bir eser (Süleymâniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 753, 1^a-29^b) ile şehidin naklini konu alan bir risale (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 379, 91^b-93^b) yazmış olmasının, sözkonusu ihtimali daha da güçlendirdiği düşünülmüş, Muhyiddîn el-Acemî'nin risâlesini reddetmek üzere risâle yazan müellifin Hüsâm Çelebi olduğu kanaati hâsıl olmuştur.

Hüsâm Çelebi, II. Bâyezîd (1481-1512) ile Yavuz Sultan Selîm (1512-1520) dönemlerinde yaşamış bir Osmanlı âlimidir.²⁰ Muhyiddîn el-Acemî ile aynı dönemde

¹⁸ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, 488; Mehmed Mecdî Efendi, *Terceme-i Şekâiki'n-Nu'mâniyye*, 319; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/208; Yazıcı, *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümeleri*, 547; Hacı Halife, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 5/286.

¹⁹ Hüsâm Çelebi'nin *Risâle-i Ma'mûle li-beyân-i ahvâl-i kenâisi şer'an* isimli risâlesini neşreden Levent Öztürk Hüsâm Çelebi ile Nalbantzâde Hüsâmeddin et-Tokâdî de dâhil olmak üzere benzer isim taşıyan müelliflerin bilgilerinin bazı kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında karıştırılmış olması sebebiyle bu konuyu vuzuha kavuşturmak amacıyla bir makale neşretmiştir. Öztürk bu makalede bilhassa zikredilen iki müellifin hayatları ve eserlerini detaylı bir şekilde ele almış, kaynaklarda verilen bilgileri değerlendirmiştir. Ancak bu makalede bu çalışmada ele alınan eser söz konusu edilmemiş, Hüsâm Çelebi'ye ait eserler içinde sayılmamış, diğer taraftan aynı ya da benzer isim taşıyan diğer müelliflere de nispet edilmemiştir. Levent Öztürk, "Hüsâm Çelebi (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 453-468.

²⁰ Kâtip Çelebi *Süllemü'l-vusûl*'da 926'da vefat eden Hüsâmüddin Hüseyin b. Abdurrahmân et-Tokâfî için "İbnü'l-müderres" lakabını zikretmektedir. (Hacı Halife, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 4/102); Bağdatlı İsmâil Paşa İbnü'l-müderres lakaplı Hüsâmüddin Hüseyin b. Abdurrahmân et-Tokâfî'nin Kütahya müftüsü olduğu bilgisini de vermiştir. O da vefat tarihi olarak 926 senesini bildirmiştir. (İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/317); İsim, memleket ve vefat yılı bilgileri birebir aynı olması sebebiyle bu âlimin Hüsâm Çelebi ile aynı zat

yaşamıştır. Nitekim risalesinin ilk kısmında Muhyiddîn el-Acemî'yi kastederek “Zamanımızdaki fazilet sahiplerinden biri”²¹ ifadesini kullanmıştır. *Keşfü'z-zunûn*'da zikredilen nisbesinden Hüsâm Çelebi'nin Tokatlı olduğu anlaşılmaktadır.²² İstanbul'a geldikten sonra devrin mühim âlimlerinden Efdalzâde (ö. 908/1502), Müeyyedzâde Abdurrahmân Efendi (ö. 922/1516) ve Hocazâde'den (ö. 902/1502) ders alan Hüsâm Çelebi, tahsilini tamamladıktan sonra sırasıyla Kütahya'da Vâcidiye, Bursa'da Kapluca (Hüdâvendigâr) ve Sultan Bâyezîd Han Medreselerinde müderris olarak görev yapmış, Amasya'ya müftü olarak tayin edilmiştir.²³ Amasya'da aynı zamanda Sultan Bâyezîd Han Medresesinde tedris faaliyetini de sürdürmüştür. Akabinde Sahn-ı Semân Medreselerinde kısa bir süre müderris olarak vazife yapmış ve 923'te (1517) Edirne'ye, bir sene sonra ise Bursa'ya kadı olarak atanmıştır. 925'te (1519/1520) tekrar Sahn-ı Semân medreselerinde tedris vazifesi ile görevlendirilmiştir. Daha önce de zikredildiği gibi 926'da (1520) vefat etmiştir. Kabri Eyüp mezarlığındadır.²⁴

Kaynaklarda Hüsâm Çelebi'nin ilmî derinliği, ahlakı ve insanlarla olan muâşeretinden övgüyle bahsedilmiştir.²⁵

Hâşiye ale'l-Hâşiye li't-Tecrîd li's-Seyyîd eş-Şerîf (Süleymâniye Kütüphanesi, Lâleli, 2214, 1^b-28^a), *Risâle fi'l-istihlâf* (Süleymâniye Kütüphanesi, Nâfiz Paşai 1504, 2^b-6^a), *Risâle fi'raksi'l-mutasavvife* (Süleymâniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2818, 39^b-41^a), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkîf* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3244, 41^b-48^b), *Risale fi sebbi'n-nebî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2886, 45^a-50^a), *Risale-i Ma'mûle li-beyân-i ahvâl-i kenâisi şer'an* (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 805, 125^a-128^b) Hüsâm Çelebi'ye ait diğer eserlerdir.²⁶

olup olmadığı araştırılmaya açık bir husustur. Levent Öztürk kaynaklarda ve kayıtlarda Hüsâm Çelebi ile isimleri karıştırılan birçok âlime makalesinde yer vermekle birlikte bu zâttan bahsetmemiştir. Öztürk, “Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri”, 458-460.

²¹ Hüsâmeddin Hüseyin b. Abdurrahman, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi'ş-şehîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 816), 152b.

²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunân an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bejrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 1/347.

²³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunân*, 1/866.

²⁴ Hayatı hakkında bilgi için bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, 611; *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümelere*, 585; Öztürk, “Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri”, 454-458.

²⁵ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 612; Yazıcı, *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümelere*, 585.

²⁶ Eserleri hakkında bilgi için bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, 612; Yazıcı, *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümelere*, 585; Öztürk, “Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri”, 463-466.

2. *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye, Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd ve Risâle fî Bâbi's-şehîd* in Nüshaları ve Tahkikte İzlenen Yöntem

Bu başlık altında üçü de Arapça olarak kaleme alınmış olan risalelerin tespit edilebilmiş nüshaları ile tahkikte izlenen yöntem hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Risalelerin Nüshaları

Bu çalışmanın konusu olan risaleler ile müelliflerinin isimleri kütüphane kayıtlarında ya da mecmualarda farklılık gösterebilmektedir. Çalışmanın bu kısmı nüshaların yer ve künye bilgileri ile tahkikte esas alınanların rumuzlarını ihtiva etmektedir.

2.1.1. *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* nin Nüshaları

Yazma eser kütüphanelerinde, Muhyiddîn el-Acemî'nin yazmış olduğu *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*'nin yedi nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 1262. [39^b-42^b] (ح)

Nüshanın ferağ kaydında risalenin istinsah tarihi 950 (1543/1544) olarak gösterilmiştir. Kütüphane kayıtlarında eser ve müellif ismi yer almamaktadır. Nesihle yazılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 816. [148^b-152^a] (ا)

Kütüphane kayıtlarında müellif ismi Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî, eser ismi ise *Ta'lîka alâ Bâbi's-Şehîd min Şerhi'l-Vikâye* olarak geçmektedir. Risalenin ilk kısmında “Bu risale Edirne'deki Mevlânâ Acem kâdîndir.” notu düşülmüştür. Nestalik ile yazılmış olan bu nüshanın son kısmında risalenin 21 Zilhicce 974 (20.6.1567) tarihinde tamamlandığına dair ferağ kaydı bulunmaktadır. Bu nüshanın bulunduğu mecmua, tahkikli neşri gerçekleştirilen diğer iki risalenin nüshalarını da ihtiva etmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 708. [153^b-156^a] (ج)

Kütüphane kayıtlarında müellif ismi Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî, eser ismi *Risale fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* olarak kaydedilmiştir. Bu nüshada tarih kaydı bulunmamaktadır. Ancak aynı mecmuada yer alan bir başka risaleye 1047 (1637/1638) tarihi kaydedilmiştir. Bu bilgiye binaen bu risalenin de bu yılda yahut yakın bir tarihte yazıldığına hükmedilebilir. Nesihle yazılmıştır. Nüshada “Bu, Allame Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sinden *Şehîd Bâbi*'na müteallik bir risaledir.” notu yer almaktadır.

Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi, 1849. [216^b-220^a] (ع)

Kütüphane kayıtlarında müellif ismi Muhyiddîn Muhammed b. Ali Acemî, eser ismi ise *Risâletü'ş-şehîd* olarak geçmektedir. Nüsha nesihle yazılmıştır.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 7963. [1^b-3^b] (ب)

Kütüphane kayıtlarında ve mecmuada müellif ve tarih bilgisi yer almamaktadır. Risale ismi ise kayıtlarda *Hâşiye alâ Bâbi'ş-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* şeklindedir. Nestalik ile yazılmıştır.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3235. [72^b-75^a]

Kütüphane kayıtlarında eser ismi *Risale fi'r-red alâ kavli sâhibi'l-Hidâye fi bâbi'ş-şehîd*'dir. Müellif ismi bulunmamaktadır. Bu risalede tarih kaydı bulunmamakla birlikte mecmuadaki risalelerin birinde 1102 (1690/1691) tarihi kaydedilmiştir. Risalenin bu nüshası da 1102'de yahut yakın bir tarihte istinsah edilmiş olmalıdır. Nüsha nesih kırması ile yazılmıştır.

Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 1610. [213^b-215^b]

Risalenin ismi kayıtlarda *Hâşiye alâ Bâbi'ş-şehîd mine'l-Hidâye fi Şerhi'l-Vikâye* olarak geçmektedir. Müellif ismi, hatalı olarak Kadızâde Hüseyin b. Hasan olarak kaydedilmiştir. Nüshada tarih kaydı bulunmamaktadır. Ancak mecmuadaki risalelerin birine ferağ kaydı düşülmüş ve 931 Şevval (1525) tarihi verilmiştir. Bu nüshanın da 931'de ya da yakın bir tarihte yazıldığına, bu durumda en eski tarihli nüsha olduğuna hükmedilebilir. Nestalik ile yazılmıştır.

2.1.2. *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi'ş-şehîd* in Nüshaları

Bu risalenin kütüphanelerde üç nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir.

Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 1610. [9^b-13^b] (ف)

Kütüphane kayıtlarında eser ismi *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye li-Sadrişşerîa* ismi ile yer almakta, müellif ismi bulunmamaktadır. Mahtûta hakkında bilgi verilirken belirtildiği üzere bu nüshanın 931'de (1525) ya da yakın bir tarihte yazılmış olması muhtemeldir. Bu bakımdan yüksek ihtimalle en eski tarihli nüshadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 816. [152^b-157^b] (ل)

Kütüphane kayıtlarında müellif ismi Nalbantzâde Hüsâmeddin et-Tokâdî, eser ismi ise *Ta'likat alâ Babi'ş-Şehîd mine'l-Hidâye ve'l-Vikâye* olarak geçmektedir. Risalenin ilk kısmında hâmişte bu risalenin Hüsâm Çelebi'ye ait olduğu notu düşülmüştür. Bununla

birlikte kurşunkalemle daha sonra yazıldığı anlaşılan “Hüsâmeddin et-Tokâdî Nalbantzâde” kaydı da bulunmaktadır. Ancak müellifin hayatı hakkında bilgi verilirken de belirtildiği üzere bu risalenin Nalbantzâde Hüsâmeddin et-Tokâdî’ye ait olması ihtimali çok zayıftır. Nestalik ile yazılmış olan bu nüshanın son kısmında 21 Zilhicce 974 (20.6.1567) tarihinde tamamlandığına dair bir ferağ kaydı bulunmaktadır.

Be yazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3235. [75^a-78^a] (ب)

Bu nüsha, mecmuada Muhyiddîn el-Acemî’nin risalesinden hemen sonra yer almaktadır. Kütüphane kayıtlarında eser ismi *Cevab-ı Hüsam Çelebi fi Babi’ş-şehîd* ismi olarak geçmekte, müellif ismi bulunmamaktadır. Risalenin ilk kısmında hâmişte “Hüsam Çelebi’nin Cevabı” kaydı düşülmüştür. Aynı mecmua hakkında bilgi verilirken belirtildiği üzere risalenin istinsah tarihinin 1102 (1690/1691) ya da yakın bir tarih olması muhtemeldir.

2.1.3. *Risâle fi Babi’ş-şehîd*’in Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 816. [157^b-162^b] (ا)

Kütüphane kayıtlarında eser ismi *Risâle fi Babi’ş-şehîd* olarak geçmektedir, ancak müellif ismi zikredilmemiştir. Mecmuada diğer iki risaleden sonra yer almaktadır. Eserin kime ait olduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Risalenin başka bir nüshası da tespit edilememiştir. Ferağ kaydında 24[?] Zilhicce 974 (20.6.1567) tarihi bulunmaktadır.

2.2. Tahkikte İzlenen Yöntem

İslâm Araştırmaları Merkezi’nin Tahkikli Neşir Kılavuzunda yer alan ilkelerin uygulandığı bu çalışmada *Risâle fi Bâbi’ş-şehîd min Şerhi’l-Vikâye*’nin Veliyyüddin Efendi nüshası ile Fazıl Ahmet Paşa nüshası hariç beş nüshası²⁷ çalışmada esas alınmıştır. Fazıl Ahmet Paşa nüshası mevcutlar içinde muhtemelen en eski tarihli olmasına rağmen rutubetten dolayı okunacak durumda bulunmaması sebebiyle tercih edilmemiştir. Metinde varak numaraları, tarih kaydı bulunan üç nüshadan Lala İsmail Paşa nüshasına göre gösterilmiştir. Müellife tarihsel olarak daha yakın olmalarına rağmen Esad Efendi ve Hasan Hüsnü Paşa nüshalarının varak numaraları gösterilirken esas alınmama sebebi, bu nüshalardaki bir bölümün, konunun *Şerhu’l-Vikâye*’deki yerinden farklı kısımda

²⁷ Tahkikte dört nüshanın esas alınması planlanmışken, kütüphane kayıtlarında eser ve müellif ismi bulunmayan Süleymaniye Kütüphanesinde Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonundaki 1252 numaralı nüsha sonradan fark edilmiş, tarih kaydı ihtiva etmesi dolayısıyla çalışmaya ilave edilmiştir.

bulunmasıdır. Bu nüshalarda bulunan ve çoğunluğu müellif tarafından ilave edildiği anlaşılan hâmişler ise dipnotlarda gösterilmiştir.

Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd'in tahkikinde tespit edilen nüshalarının üçü de esas alınmıştır. Varak numaraları Esad Efendi nüshasına göre gösterilmiştir. Daha erken tarihli olmasına rağmen Köprülü Fazıl Ahmet Paşa nüshasının esas alınmamasının sebebi bu nüshada bazı kısımların atlanmış olmasıdır.

Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye ile *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*'in tahkiki tercih yöntemi ile yapılmış, nüsha farkları dipnotlarda kaydedilmiştir. *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in tek bir nüshası tespit edilebildiği için sadece bu nüsha esas alınarak neşri gerçekleştirilmiştir.

Risalelerde diğer eserlere yapılan atıfların yerleri bu eserlerin matbu nüshalarından tespit edilmiş, cilt ve sayfa bilgileri dipnotlarda belirtilmiştir. Birbirlerine yaptıkları atıfların yerleri ise dipnotlarda varak numarası için esas alınan nüshaya göre verilmiştir. Tüm alıntılar metin içinde boltla kayda geçirilmiştir. Nüshalarda fakih ve müellif isimlerinden sonra zikredilen dua cümlelerindeki farklılıklar, anlamca yakın olmaları ve hacimden tasarruf maksadı gereği dipnotlarda gösterilmemiştir.

Bilhassa *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd* ile *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'de konuyu izah sadedinde başka eserlerden oldukça uzun alıntılar yapılmıştır. *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*'de *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*'ye, *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'de ise bu iki risaleden ve diğer matbu kitaplardan yapılan alıntılarının ilk ve son kısımları, çalışmaya alınmış, çıkarılan kısımlar için üç nokta konulmuştur. Dipnotlarda verilen eser ve sayfa bilgilerinden alıntılarının tamamına ulaşılması mümkündür.

3. *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd* ve *Risâle fi Bâbi's-şehîd*'in Kaynakları ile İrtibatları ve Muhtevaları

Bu başlık altında risâlelerin Osmanlı döneminde kaleme alınmış olmaları sebebiyle önce Osmanlı ilim ve telif geleneği hakkında genel bilgi verilecek, sonrasında *Hidâye*, *Vikâye*, *Şerhu'l-Vikâye*, *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd* ve *Risâle fi Bâbi's-şehîd* isimli eserler arasındaki irtibat izah edilecektir. Son kısımda bu çalışmada neşirleri gerçekleştirilen risalelerin muhtevaları kaynak eserlerdeki izah ve tartışmalar bağlamında mütalaa edilecektir.

3.1. Osmanlı Telif Geleneği ve Risalelerin Kaynaklarıyla İrtibatları

Tarihsel olarak Osmanlı dönemi, İslâmî ilimlerin olgunlaşma devrine tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu zaman diliminde Osmanlı ilim hayatı geçmişi yedi sekiz asra uzanan bir ilim geleneğine dayanmaktadır ve bu ilim geleneğine daima bağlı kalmıştır.

Bu ilim geleneği ise Osmanlı dönemine kadar kurucu metinlerini, otoritelerini çıkarmış, metot ve yöntemlerini belirli bir noktaya taşımış, ekollerini oluşturmuştur. Belirli bir dönemden sonra ise tevârüs edilen ilmî geleneğin derinlemesine, inceden inceye tetkik edilmesine başlanmış, bu faaliyete uygun telif türleri oldukça yoğun bir şekilde ortaya konulmuştur.²⁸ Metinlere şerhler, şerhlere hâşiyeler ve ta'likler yazılmış, genellikle bir meseleye yahut bir konuya tahsis edilen risaleler kaleme alınmıştır. Bilhassa şerh ve hâşiyeye yazarları metinlerde yeterince açık olmayan ibareleri ya da meseleleri açıklamışlar, delillerini zikretmişler, örneklerle zenginleştirmişler, eksik kaldığını düşündükleri bahis ve meseleleri ilave etmişler, önce yazılmış şerh ve hâşiyelerdeki izahları değerlendirmişlerdir. Hatalı buldukları kısımların tashihini yapmışlar, birden fazla görüş olduğunda tercihte bulunmuşlardır.²⁹ Birçok şerh ve hâşiyeye müellifi yahut risale yazarı eserlerinde tanım ve taksimlerin, delillendirmelerin usulüne uygun yapıp yapılmadığını da incelemiştir.

Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye, Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd ve Risâle fî Bâbi's-şehîd de şehit kavramının tanımı için yapılan açıklama ve tartışmalar ile bu bağlamda şehitlere uygulanacak ahkâmın ele alındığı risalelerdir.

Fıkıh ilminde, tanımların mantık ilminde detaylı olarak ele alınmış kurallara uygun olarak yapılmasına ve kavramların sınırlarının net bir şekilde belirlenmesine büyük önem verilmiştir.³⁰ Tanımların temyiz edici nitelikte olması gerektiği genel kabul görmüş bir husustur. Tanım, kavramın kapsamına giren fertlerin yahut vasıfların tümüne şâmil olmalı, kapsamına girmeyenleri bütünüyle dışarıda bırakmalıdır. Bu şart usûl-i fıkıh kitaplarında “muttarîd ve mün'akis olma” ya da “efrâdını câmî ağyârını mânî olma” şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu özelliğin fıkıh ve fıkıh usulü âlimleri tarafından tanımda aranan temel unsur olarak ön plana çıkması, tatbikatta Şâriin muradına aykırı, âdil olmayan ya da hatalı uygulamaların önüne geçilebilmesini temin gayesine matuftur.³¹

²⁸ Mesut Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemaşherî Şerhi Örneği”, *Mârife* 15/1 (Yaz 2015), 11-12.

²⁹ Bu yazım türleri hakkında geniş bilgi için bk. Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemaşherî Şerhi Örneği”, 12-15; Eyyüp Sait Kaya, “Şerh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/560-564; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiyeye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/419-422.

³⁰ Tanım konusu ve hukuk ilmindeki önemi hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Demir, “Mantıkta Tanım ve Hukuk Açısından Önemi”, *T.C. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi/Özel Sayı Cevdet Yavuz'a Armağan* 22/3 (2016), 3228-3229.

³¹ İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usulü Mantık İlişkisi - Molla Fenârî Örneği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2014), 108-111.

Hanefî mezhebinin temel kitaplarından *Hidâye*'de şehit kavramı için yapılan ve *Vikâye* tarafından esas alınan tanım da tüm fertlerini kapsayıp kapsamadığı açısından ele alınmış, şehitlere uygulanacak ahkâm bu açıdan değerlendirilmiş, Sadruşşerîa ve sonrasında Muhyiddîn b. Ali ile Hüsâm Çelebi'nin de içinde bulunduğu Osmanlı âlimleri tarafından yazılan eserlerde tenkide tabi tutulmuştur. *Hidâye* ile bu eser üzerine yazılan kitaplar arasındaki irtibat şu şekilde açıklanabilir:

XII. yüzyılda yaşamış olan Burhânüddin el-Merginânî (ö. 593/1197) önce Hanefî fıkıhına dair *Bidâyetü'l-mübtedî* isimli eserini kaleme almış, bu eserinde Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmiu's-sağîr*'i ile Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed el-Kudurî'ye (ö. 428/1037) ait *el-Muhtasar*'daki meseleleri bir araya getirmiştir. Daha sonra bu eserini şerh ederek *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*'yi yazmıştır. *Hidâye*, telifinden itibaren büyük rağbet görmüş, Hanefî fıkıh öğretiminde en çok okutulan ders kitaplarından biri olmuştur. Bu eser üzerine sonraki asırlarda birçok çalışma yapılmıştır.³²

Hidâye üzerine yapılan çalışmalardan biri *Vikâye* olarak tanınan *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-Hidâye*'dir. Bu eseri mîlâdî XIII. ve XIV. yüzyılda yaşayan Burhânüşşerîa el-Mahbûbî (ö. 730/1329-30)³³ torunu Sadruşşerîa (ö. 747/1346) için *Hidâye*'den ihtisarla yazmıştır. Bu eser de telifinden itibaren büyük ilgi ile karşılanmış, Hanefî mezhebinde muteber dört metinden biri olarak kabul edilmiştir.³⁴ Daha sonra torun Sadruşşerîa es-

³² Eser ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/471-473; Hamza Arslan, *Hanefî Fıkıhında Şerh Geleneği (el-Hidâye Şerhleri Örneği)*, Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2022), 47-125.

³³ *Vikâyetü'r-rivâye*'nin müellifi konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu eser, bazı kaynaklarda Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed Sadruşşerîa'nın kardeşi Tâcüşşerîa Ömer b. Sadruşşerîa'ya nispet edilmiştir. *Vikâyetü'r-rivâye*'nin, bu çalışmada esas alınan *Şerhu'l-Vikâye* ile birlikte yapılan baskısında da müellif Tâcüşşerîa olarak gösterilmiştir. (Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *Şerhu'l-Vikâye*, (Tâcüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye*'si ile birlikte), thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc (Ammân: Dâru'l-Verrâk, 2006)); Murteza Bedir, ("Vikâyetü'r-rivâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/106-107) Ömer Faruk Atan ("Hicri VII. Yüzyıl Fakihlerinden Bürhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (Haziran 2016), 126-128; "Hanefî Literatüründe Muhtasarlar ve Metinler", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2016), 74-75) ve bu konu hakkında müstakil bir makale kaleme alan Orazsahet Orazov eserin Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî'ye ait olduğu görüşündedirler. (Orazsahet Orazov, "Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserin Müellifinin İsim ve Lakabının Tespiti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 685-695).

³⁴ *Vikâyetü'r-rivâye* hakkında geniş bilgi için bk. Bedir, "Vikâyetü'r-rivâye", 43/106-107; Atan, "Hicri VII. Yüzyıl Fakihlerinden Bürhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri", 126-151.

Sânî bu eseri *Nukâye* ismiyle ihtisar etmiş, ayrıca *Vikâye*'yi kendi ihtisarı *Nukâye*'den istifade ile şerh etmiştir.³⁵

Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-Hidâye'de *Hidâye*'deki meseleler özetlenmiştir. Bu eser, Hanefî mezhebindeki zâhiru'r-rivâye olarak ifade edilen mutemet görüşleri muhtevi muhtasarlardandır. Bir telif türü olan muhtasarlarda konular ve meseleler özetlenerek işlenmiştir.³⁶ *Vikâye*'nin diğer kısımları gibi *Şehit bâbı* da bu şekilde kaleme alınmış, şehit tanımı ile şehitlere tatbik edilecek ahkâm öz olarak verilmiştir. Sadruşşerîa, *Vikâye*'nin kapalı kısımlarını açıklama gayesi ile yazdığı *Şerhu'l-Vikâye*'de bu eserde, dolayısıyla *Hidâye*'de geçen şehit tanımı ve şehitlere uygulanacak ahkâm ile alakalı izahlarda bulunmuş, diğer taraftan bu tanımı, muhtevasına girmesi gereken bazı fertleri dışarıda bıraktığı gerekçesi ile tenkit etmiştir. Bu kavramın tarifinin dînen şehit kabul edilmelerine rağmen müşrikler, isyancılar ve yol kesiciler tarafından öldürücü olmayan aletle katledilen kimselere şamil olmadığını belirterek yeni bir tanım zikretmiş, şehirde öldürücü olmayan bir aletle katledilenlerin ne zaman şehit addedileceğini tartışmıştır.

Bu bahis etrafındaki tartışmaya Osmanlı Devleti döneminde yaşamış âlimlerden Muhyiddîn el-Acemî de dâhil olmuştur. Müellif, bu çalışmada ele alınan risalesinde hamdele, salve ve -muhtemelen- devrin padişahı için zikrettiği dua cümlelerinin yer aldığı giriş kısmında *Şerhu'l-Vikâye*'deki dolayısıyla *Hidâye* ve *Vikâye*'deki şehit bâbının, adeta zihinleri imtihandan geçiren bir bahis mahiyetinde bulunduğunu, ince nükteler ve remizler ihtiva ettiğini, delilli izah gerektirdiğini belirtmiştir. Eserinde Sadruşşerîa'nın tenkitlerini değerlendirmiş, konuya dair izahlarda bulunmuş, risalesinin son kısmında, eserinin kendi fikrinin mahsulü olduğunu bildirerek okuyucularından eserine insaf nazarı ile bakmalarını istemiştir. Ancak eleştiriden uzak kalamamış, onunla aynı dönemde yaşamış âlimlerden Hüsâm Çelebi tarafından oldukça ağır bir şekilde tenkit edilmiştir. Hüsâm Çelebi risalesinin ilk bölümünde eserini kaleme alma sebebini açıklarken “Zamanımızın fâzilet sahiplerinden biri zihnine *Hidâye*, *Vikâye* ve *Şerhu'l-Vikâye* ile ilgili olarak gelen şüpheleri yazmış. Ben de bu şüphelerin halli için bu risaleyi kaleme alıyorum.” ifadelerini kullanmıştır. Risalede Muhyiddîn el-Acemî'den “بعض البعض الأفاضل، ذلك البعض” (fazilet sahiplerinden biri, bu/o [kimse]) ifadeleri ile bahsetmiş, isim zikretmemiştir. Tartışma sürmüş, aynı yahut yakın dönemde yaşayan bir başka âlim de bu iki müellifin görüşlerini değerlendirmek üzere bir risale kaleme almıştır. Bu müellif, Muhyiddîn el-Acemî'nin görüşlerine atıfta bulunurken “بعض الأفاضل”, Hüsâm Çelebi'nin

³⁵ Bedir, “Vikâyetü'r-rivâye”, 43/107; İsa Öztürk, *Kemalpaşazâde'nin Sadruşşerîa'ya Yöneltilmiş Eleştirilerin Tespit ve Tahlili (el-izâh ve Şerhu'l-Vikâye Bağlamında)* (Çorum: T.C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64-78.

³⁶ Bedir, “Vikâyetü'r-rivâye”, 43/106-108.

görüşlerini ele alırken ise “فيل” (denildi) ifadelerini tercih etmiştir.³⁷ Konu ile alakalı olarak Tâcîzâde Sâdî Çelebi'nin (ö. 922/1516) de *Hâşiye alâ Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikāye* isimli bir eseri bulunmaktadır. (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 1880, 44^b-58^a) Tâcîzâde'nin bu tartışmalara muttali olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eserinde doğrudan bu risalelere atıfta bulunmamıştır.

3.2. Risalelerde Şehit Kavramı ve Şehitlere Uygulanan Ahkâm Hakkında Yapılan Tartışmalar

Bu kısımda *Hidâye*'deki şehit tanımı ve şehitlere uygulanacak ahkâma dair izahlar hakkında *Şerhu'l-Vikāye*, *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikāye*, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd* ve *Risâle fî Bâbi's-şehîd*'deki tartışma ve değerlendirmeler, konunun *Hidâye*'deki işlenişine uygun bir şekilde ele alınacaktır.

3.2.1. Şehit Kavramının Tanımı ve Kapsamı

Mergînânî, *Bidâyeti'l-mübtedî*'de ve bu eserini şerh ettiği *Hidâye*'de, şehit olarak vefat edenlere mahsus ahkâmı, *Namaz Kitâbı*'nın son kısımlarında yer alan *Şehîd Bâbi*'nda ele almış, “şehit” kavramını şu şekilde tanımlamış ve izah etmiştir: “Şehit, müşrikler tarafından katledilen yahut savaş meydanında bulunup üzerinde katli izi olan ya da müslümanlar tarafından zulmen öldürülen kimsedir. Ancak bir kimse müslümanlar tarafından zulmen öldürüldüğünde diyete hükmedildi ise bu durumda katledilen kimseye şehit ahkâmı uygulanmaz. Şehit olarak vefat eden kimse kefenlenir, bu kimse için namaz kılınır ancak yıkanmaz. Zira bu şekilde katledilen kimse Uhud şehitleri hükmündedir.”³⁸

Zikredilen tanımı yaptıktan sonra Mergînânî, ayrıca [hükmen] temiz ve büluğ çağına ulaşmış olup öldürücü aletle zulmen katledilen ve bu katli sebebiyle diyetin gerekli bulunmadığı kimselerin şehit kapsamına gireceğine ve “katli izi” ile yara izinin kasdedildiğine dair ilave bilgi vermiştir.³⁹ Ancak ibarenin bu kısmı farklı yorumlara ve tartışmalara yol açmıştır. *Hidâye* üzerine yapılan çalışmalarda bu ifadelerde yer alan kayıtların tanıma dâhil olup olmadığı, bu kısmın tanım değil de açıklama mahiyetinde mi bulunduğu, söz konusu ibarenin kavramın kapsamını hangi düzeyde etkilediği meseleleri ile alakalı farklı değerlendirmeler yapılmıştır.

³⁷ Bu müellif bazı hâşiye yazarları şeklinde atıfta bulunduğu müelliflerden de iki alıntı yapmıştır. Ancak bu alıntıların kaynağı tespit edilememiştir. *Risâle fî Bâbi's-şehîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi: Esad Efendi, 816), 158^a, 160^{a-b}.

³⁸ Ebu'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye fî Şerh-i Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tallâl Yûsuf (Beyrût-Lübân: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî), 1/92.

³⁹ Merginânî, *Hidâye*, 1/92.

Burhânüşşerîa'nın bu kısmı tanıma dahil kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim *Vikāye*'de şehit kavramı için yer verdiği tanıma Mergînâni'nin bu kısımda zikrettiği “[hükmen] temiz olma”, “bülûğ çağına ulaşmış bulunma” ve “öldürücü aletle katledilmiş olma” kayıtlarını da eklemiştir:

*Şehit, hükmen temiz olup bülûğ çağına ulaşmış, öldürücü bir aletle zulmen katledilmiş, ancak bu katl sebebiyle diyetin gerekli olmadığı ya da savaşta yaralanarak öldürülmüş halde bulunan kimsedir.*⁴⁰

Vikāye için kaleme aldığı şerhinde Sadruşşerîa, bu tanıma tahlile tabi tutup, her bir kaydın hangi maksatla tanıma dâhil edildiğini izah etmiş, bu kayıtlardan bilhassa “öldürücü aletle katledilmiş olma” kaydına itirazda bulunmuş, şehitlik ahkâmının “şehirde katledilmiş olarak bulunan kimseler”e hangi şartlarda uygulanacağına dair açıklamaları tartışmıştır.

Sadruşşerîa'nın izahlarına göre “[hükmen] temiz” kaydı gusül gerektiren durumda şehîd olan kimseleri, “bülûğ çağına ulaşmış” kaydı çocukları, “öldürücü bir aletle katledilmiş olma” kaydı taş yahut sopa ya da ezici ağırlığı bulunan cisimler gibi öldürücü olmayan bir aletle katledilenleri, “zulmen” kaydı had veya kısas sebebiyle öldürülenleri şehit kapsamının dışında bırakmaktadır. Tanımda geçen “diyetin gerekli olmadığı katl” kaydı ile de babası tarafından öldürülen evlat şehit kapsamının dışında kalmaktadır.⁴¹ Sadruşşerîa, *Vikāye*'deki tanımın ikinci kısmında geçen “savaşta yaralanmak suretiyle öldürülmüş olarak bulunan kimse” ifadesinde “yaralanma”nın zikredilmiş olmasına dikkat çekmekte, savaş meydanında çatışma neticesinde ölen kimsenin öldürücü olmayan aletle katledilse de şehit kapsamına gireceğini vurgulamaktadır. Zira savaş meydanında yaralanma neticesinde ölü olarak bulunan kimsenin harp ettiği kimse tarafından katledildiğine hükmedilebilmektedir.⁴²

Sadruşşerîa her bir kaydın tanımda yer alma sebebini bu şekilde açıkladıktan sonra bu tanıma müşrikler yahut âsiler ya da yol kesenler (şakiler) tarafından öldürücü olmayan bir aletle katledilenleri dışarıda bıraktığı için tenkit etmiştir.⁴³

⁴⁰ Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, *Vikāyetü'r-rivāye fî mesâilî'l-Hidāye*, Dirāse ve Tahkik: Ömer Faruk Atan (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021, 52.

⁴¹ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikāye*, 2/193.

⁴² Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikāye*, 2/193.

⁴³ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikāye*, 2/194.

3.2.1.1. Öldürücü Olmayan Aletle Katledilenler

Sadruşşerîa müşrikler yahut âsîler ya da yol kesenler tarafından öldürücü olmayan bir aletle katledilenlerin de şehit kapsamına girdiği görüşündedir.⁴⁴ *Muhtasar*'da (*Nukâye*) kendi yaptığı tanımı güzel ve öz olarak niteleyerek, tanımının bu şekilde katledilenleri de kapsamına aldığını belirtmiştir:

*Şehit [hükmen] temiz, bâliğ, zulmen katledilip bu katl sebebiyle diyetin vacip olmadığı, savaşta yaralanma esnasında ölmedi ise kısa süre zarfında vefat etmiş, yani mürtes olmayan⁴⁵ kimsedir.*⁴⁶

Sadruşşerîa bu tanımda “öldürücü alet” ve “savaş meydanında öldürülme” kayıtlarını bilhassa zikretmediğini, böylece kendi tanımının müşrikler, isyancılar ve yol kesiciler tarafından -öldürücü aletle olsun ya da olmasın- katledilenlere de şâmil bulunduğunu vurgulamıştır.⁴⁷

Sadruşşerîa, bir müslüman yahut bir zimmî tarafından katledilen müslümanın durumunu da eserinde detaylı olarak ele almıştır. Bu şekilde öldürülen bir müslüman İmam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre ancak öldürücü bir aletle zulmen katledildiğinde şehittir. Zira İmam Ebû Hanîfe'ye göre katl öldürücü olmayan bir âletle yapıldığında kısasa değil diyete hükmedilir. Ancak İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre “öldürücü alet” kaydına ihtiyaç yoktur. Bu iki imama göre öldürücü olmayan taş, sopa, ezici ağırlık gibi bir aletle katledilenler de şehit kapsamına girer.⁴⁸

Muhyiddîn el-Acemî, Sadruşşerîa'nın zikredilen eleştirilerini dikkatle mütalaa etmiş ve değerlendirmiş, “öldürücü alet” kaydı ile alakalı olarak Sadruşşerîa'nın görüşü paralelinde bir tercihte bulunarak bu kaydın terk edilmesinin evlâ olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Bununla birlikte müellif, Sadruşşerîa'nın *Vikâye*'deki, dolayısıyla *Hidâye*'deki

⁴⁴ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁴⁵ Harpte ağır yara almış olmakla birlikte bir şey yiyip, içtikten yahut uyuduktan veya tedavi gördükten ya da canlı olarak başka bir yere nakledildikten sonra vefat eden yahut da yaralanması akabinde akli melekeleri yerinde iken üzerinden bir namaz vakti geçen kimseler mürtes olarak ifade edilir. Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/197.

⁴⁶ Sadruşşerîa Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *Metnü'n-Nukâye Muhtasaru'l-Vikâye* (Ali el-Kârî'nin *Fethu bâbi'l-Înâye Şerhu Kitâbi'l-Înâye* ile birlikte), (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 3/524.

⁴⁷ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁴⁸ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁴⁹ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî, *Risâle fî Bâbi's-Şehid min Şerhi'l-Vikâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 708), 154^a.

tanımı açıklarken yönelttiği eleştiriye katılmamakta, doğrudan *Hidâye*'deki ifadeleri ele alarak bu ifadelere özetle şu izahı getirmektedir:

Hidâye'de bu kayıt bahsin ilk kısmındaki tanıda geçmemektedir. Dolayısıyla baştaki tanım öldürücü olmayan aletlerle katledilenleri de içine almaktadır. Bu tanıda bulunan "yahut savaş meydanında yaralanarak öldürülmüş bulunan kimseler" kaydı aslında öldürücü olmayan aletlerle katledilenlere de şamildir. Burada genel bir ifade kullanılmış, öldürücü olsun ya da olmasın herhangi bir aletle katledilenler de şehit kapsamında sayılmıştır.⁵⁰

Muhyiddîn el-Acemî'ye göre, "öldürücü âletle katledilen" kaydı her ne kadar *Hidâye*'nin sonraki ifadelerinde zikredilmiş olsa da bu ifadeler tanıma dâhil değildir. Tanıma dâhil olmayan bu ifadelerde "öldürücü alet" kaydına yer verilmesinin sebebi ise şudur: Zira bir müslüman tarafından katledilen müslüman ancak öldürücü bir aletle öldürülüp de bu katli sebebiyle diyet vâcip olmuyorsa kendisine şehit ahkâmı uygulanır. Bu ilave kayıtların getirilme sebebi, müslüman tarafından katledilen kimselerin mazhar oldukları şehitlik manasının müşrikler tarafından katledilen müslümanların şehitliğindeki kadar açık olmamasıdır. Bununla birlikte onlar da Uhud şehitlerindeki manaya ilhak edilmiştir. Nitekim *Hidâye*'de, savaşılan düşman askerlerinin, âsîlerin ve yol kesenlerin hangi aletle olursa olsun katlettikleri müslümanların yıkanmayacakları açık şekilde belirtilmiştir.⁵¹ Diğer taraftan "diyetin vâcip olmadığı öldürme" kaydının zikredilmesinden, sadece âsî yahut yol kesici ya da müşrikler tarafından değil de müslümanlar tarafından öldürücü bir aletle katledilenlerin de şehit kapsamında olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

Diğer taraftan Hüsâm Çelebi *Hidâye*'deki tartışma konusu ibarenin şerh ve açıklama mahiyetinde olduğu görüşündedir. Tanım ve şerhteki maksat Uhud şehitleri hükmünde olup yıkanmadan elbiseleri ile defnolunma hükmünün uygulanacağı şehidin tanımının yapılmasıdır. Mergînânî şerh kısmında "öldürücü alet" kaydını zikretmekle metin kısmında da bu kaydı gözettiğine işaret etmiş olmaktadır. Bu kaydı bir müslümanın müslüman tarafından öldürülmesi durumu için tasrih etmemesi ise bu hususun ibareden anlaşılacağına dair itimadı sebebiyledir. Hüsâm Çelebi'ye göre Muhyiddîn el-Acemî'nin açıklamalarındaki bozukluk açıktır.⁵³

⁵⁰ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbi's-şehid min Şerhi'l-Vikâye* 153^b.

⁵¹ Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

⁵² Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbi's-şehid min Şerhi'l-Vikâye* 153^b-154^a.

⁵³ Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehid*, 152^b-153^a.

Risâle fi Bâbi'ş-şehîd'in müellifi ise söz konusu ibareye daha farklı bir açıklama getirmiştir. Ona göre, *Hidâye*'nin ilk kısmındaki tanım âmmdir; yani öldürücü aletle katledilenler yanında öldürücü olmayan aletle katledilenlere, hükmen temiz olanlar yanında temiz olmayanlara da şamildir. Ancak sonraki ifadelerde hüküm hâstır. Yani sadece Uhud şehitleri hükmünde olanlara şehit ahkâmı uygulanır. Muhyiddîn el-Acemî tarifi'nin âmm olduğunu görünce hükmü de âmm zannetmiştir. Ancak bu uzak bir yorumdur. Bu müellif, Muhyiddîn el-Acemî'nin "*Hidâye*'deki "yılanmaz" ifadesi "ölümün hulûlü sebebiyle" yılanmaz manasına hamledilirse hükmen temiz olmayanların da bu hükme gireceği"ne dair ifadelerini de tenkit etmiş, bu durumda tanımın "mürtes" olarak ifade edilen kimselerle çocukken şehitlik mertebesine ulaşanları içine almayacağını iddia etmiştir.⁵⁴

Bu âlim, Hüsâm Çelebi'nin açıklamalarını da isabetli bulmamıştır. Hüsâm Çelebi'nin, Mergînânî'nin şerh kısmındaki açıklamalarının, bu kayıtlara aslında metinde de itibar ettiğini gösterdiğine dair izahını ele almış, onu gizli bir karineye binaen metnin açık manasını terk etmekle itham etmiştir. Bu durumda Hüsâm Çelebi'ye, metin açık olmasına, gereklilik de bulunmamasına rağmen zâhir manayı esas almamasının makul gerekçesinin ne olduğu sorusu yöneltilebilmektedir.⁵⁵

Muhyiddîn el-Acemî'nin *Hidâye*'deki "yahut savaş meydanında yaralanarak öldürülmüş bulunan kimseler" kaydının öldürücü olmayan aletlerle katledilen kimseleri içine alacağına, durum böyle olunca öldürücü alet kullanılsa bile âsîler, yol kesiciler tarafından öldürüldüğü görülen kimseleri de evleviyetle kapsamına dâhil edeceğine dair izahı da tartışma konusu olmuştur. Hüsâm Çelebi tanımın zikredilen kimselere şamil olmasının mutabakat tarikiyle mi yoksa iltizam tarikiyle mi gerçekleştiğini sorgulamıştır:

Şayet Hidâye'de geçen kaydın, öldürücü olmayan aletlerle âsî ve yol kesiciler tarafından katledilenleri mutabakat yoluyla içine aldığına kastediyorsa bu doğru kabul edilemez. Zira burada açık bir şekilde "savaş meydanında yaralananlar" ifadesi geçmektedir. Şayet iltizam tariki ile tanımdan anlaşıldığına kastediyorsa -ki "evlâ olan" ifadesi bunu

⁵⁴ *Risâle fi Bâbi'ş-şehîd*'in tek nüshasında mürtes ile birlikte çocuk da zikredilmiştir. "*Hidâye*'deki "yılanmaz" ifadesi "ölümün hulûlü sebebiyle" yılanmaz manasına hamledilirse "mürtes" in şehit kapsamına giremeyeceği açık bir durumdur. Ancak bu ifadenin çocuğun şehit kapsamına girmeyeceğini nasıl engelleyeceği hususu açık değildir. Bu bakımdan neşirde "çocuk" kelimesine risale metninde yer verilmemiş, dipnotta gösterilmiştir. *Risâle fi Bâbi'ş-şehîd*, 157^b-158^a.

⁵⁵ *Risâle fi Bâbi'ş-şehîd*, 157^b-158^a.

*hissettirmektedir- tariflerde dolaylı ifadelerle iktifa güzel karşılanmamaktadır. Nitekim Sadruşşerîa bu sebepten kendi tanımını doğru ve öz değil de güzel ve öz olarak nitelemiştir.*⁵⁶

*Risâle fi Bâbi's-şehîd'in müellifi ise Hüsâm Çelebi'nin Sadruşşerîa'nın tanımı ile alakalı fikrine katılmamaktadır. Bu âlime göre Sadruşşerîa'nın tanımını güzel olarak vasfetmesi fertlerinin tümünü ihtiva etmesi yani câmî olması sebebiyledir. Tanımın mûcez olması ise Hidâye'deki kayıtların bir kısmını bulundurmaması dolayısıyladır.*⁵⁷

3.2.1.2. [Hükmen] Temiz Olmayanlar⁵⁸

Muhyiddîn el-Acemî, risalesinde Sadruşşerîa'nın tenkitlerini değerlendirirken *Vikâye*'de ve *Şerhu'l-Vikâye*'de geçen şehit tanımına kendisi de bir eleştiri getirmiş, “[hükmen] temiz” kaydının tanımdan çıkarılmasının evlâ olduğunu ifade etmiştir. Zira tanım bu şekliyle esas alındığında [hükmen] temiz olmayan kimseler, zulmen katledilmelerine ve bu katli sebebiyle diyete de hükmedilmemesine rağmen şehit kapsamına girmemektedir. Oysa Hanzale b. Ebû Âmir⁵⁹ [hükmen] temiz değilken savaşa iştirak etmiş, şehit olduğunda da yıkanmadan defnolunmuştur. Muhyiddîn el-Acemî'ye göre, *Vikâye* müellifi⁶⁰ ve sonrasında Sadruşşerîa,⁶¹ Mergînânî'nin “[Hükmen] temiz ve büluğ çağına ulaşmış olarak kesici aletle zulmen katledilen herkes”⁶² ifadesini bu manaya hamletmiştir. Oysa Mergînânî'nin bahsin ilk kısmında yaptığı tanım [hükmen] temiz olanlara da olmayanlara şamildir. İkinci ifadesi ise yukarıda da belirtildiği üzere tanım değildir. Mergînânî bu ifadelerinde adeta [hükmen] temiz olanları da olmayanları da içine alacak şekilde tarif ettikten sonra hükmün illetine işaret etmiştir.⁶³

Hüsâm Çelebi, Muhyiddîn el-Acemî'nin *Hidâye*'deki “Müşrikler tarafından katledilenler” ifadesinin [hükmen] temiz olmayanları da kapsamına almasına imkân bulunmadığına kanidir. Zira Mergînânî şerh kısmında “[hükmen] temiz” kaydını zikrederek aslında bu kayda metinde de itibar ettiğine işaret etmiştir.⁶⁴ *Risâle fi Bâbi's-şehîd'in*

⁵⁶ Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*, 154^{a-b}.

⁵⁷ *Risâle fi Bâbi's-şehîd*, 159^a.

⁵⁸ Cünüplük ile hayız ve nifas halleri, dinen hükmî kirlilik sebepleridir.

⁵⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Humeyrî el-Megâzî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafız eş-Şelebî (Kahire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 2/75.

⁶⁰ Burhânüşşerîa, *Vikâyetü'r-rivâye*, 52.

⁶¹ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁶² Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

⁶³ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, 153^b.

⁶⁴ Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*, 152^b-153^a.

müellifi, Hüsâm Çelebi'yi bu izahı ile ilgili olarak da metni karine bulunmadığı halde zahir manasından çıkarmış olmakla itham etmiştir.⁶⁵

3.2.1.3. Çocuklar

Muhyiddîn el-Acemî'nin şehitlerin yıkanması meselesi ile alakalı bir itirazı da *Hidâye*'de İmam Ebû Hanîfe'nin harp meydanında katledilen çocuğun yıkanması gerektiğine dair görüşünü zikrederken “Çocuğun günahı olmadığı için diğerlerinin hükmünde olmaz.” şeklindeki ifade edilen gerekçeyle ilgilidir. Muhyiddîn el-Acemî'ye göre bu durumda müşrikler tarafından katledilen ve şehadet sebebiyle günahlarından arınan bâliğ kimse de onların hükmünde olmayacaktır.⁶⁶

Hüsâm Çelebi'ye göre Muhyiddîn el-Acemî'nin bu itirazı isabetli değildir. Hüsâm Çelebi, kimsenin günahlarından tamamen aranamayacağını, Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinden sonra günahlarından arınmış bir bâliğ kimsenin bilinmediğini ifade etmiş, İmam Ebû Hanîfe'nin Uhud şehitleri hakkında dahi böyle hüküm vermediğini, durum böyle iken Muhyiddîn el-Acemî'nin bu şekilde bir iddiada bulunamayacağını, bunun ancak fazriyeden ibaret olacağını ileri sürmüştür.⁶⁷

Risâle fi Bâbi's-şehîd'in müellifi ise Hüsâm Çelebi'nin bu açıklamalarına karşı çıkarak Muhyiddîn el-Acemî paralelinde izahta bulunmuş, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâm'ın küfür ve günahları yok edeceğine dair “Bilmedin mi, işitmedin mi? İslâm küfrü ve günahları yok edip ortadan kaldırır.”⁶⁸ mealindeki hadisi ile Mazharuddin Hüseyin b. Mahmûd'un bu hadisle alakalı açıklamalarını nakletmiştir:

*Hz. Peygamber (s.a.v.) bu konuda şöyle buyurmuştur: Bu günahlar ister insanın canına, malına yönelik yahut iftira ve gıybet gibi insana zulüm cinsinden ya da kul ile Allah arasında olan zina, şarap içme gibi büyük günahlar nevinden bulunsun birdir. İslâm'a giren kimse doğduğu günkü gibi yani günahsız küçük çocuk gibi olur.*⁶⁹

⁶⁵ *Risâle fi Bâbi's-şehîd*, 157^b-158^a.

⁶⁶ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, 154^a.

⁶⁷ Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbi's-şehîd*, 153^a.

⁶⁸ Hadis *Sahîh-i Müslim*'de şu şekilde geçmektedir: “Bilmezmissin ki İslâm kendisinden önceki [dönemdeki günahları] yok eder.” Müslim, “İman”, 192.

⁶⁹ Mazharüddin el-Hüseyin b. Mahmûd b. el-Hasen ez-Zeydânî, *el-Mefâtih fi Şerhi'l-Mesâbih*, thk. Nuruddîn Tâlib (Kuveyt: Dâru'n-nevâdir, 1433/2012), 1/121; *Risâle fi Bâbi's-şehîd*, 162^a.

3.2.2. Şehit Olarak Vefat Eden Kimselere Uygulanan Hükümler

Hanefî fıkıh kitaplarının birçoğunda da geçtiği gibi *Hidâye*'de de şehit olarak vefat eden kimsenin kefenleneceği, namazının kılınacağı, ancak yıkanmayacağı bildirilmiştir.

3.2.2.1. Şehit Olarak Vefat Eden Kimsenin Namazının Kılınması

Şehidin namazının kılınıp kılınmayacağı meselesi Hanefî mezhebi ile Şâfiî mezhebi arasındaki ihtilafli konulardandır. Şâfiî mezhebinin hilâfına Hanefî mezhebine göre şehidin namazı kılınır. Mergînânî, Şâfiî mezhebinin bu konudaki görüşünü zikrettikten sonra Hanefî mezhebinin esas aldığı görüşün gerekçesini de açıklamıştır:

*Vefat eden kimse için namaz kılınması onun mükerrem olması sebebiyledir. Şehit ise bu hususta diğer insanlara nispetle daha önceliklidir. Nitekim günahı olmayan kimseler dahi duadan müstağni olmazlar.*⁷⁰

Vikâye, *Şerhu'l-Vikâye* ile Muhyiddîn el-Acemî, Hüsâm Çelebi'nin risaleleri ve *Risâle fî Bâbi's-Şehîd*'de herhangi itiraz yahut ilave açıklama veya kayıt yer almamakta, bu hükümle birlikte Mergînânî'nin söz konusu izâhının da tartışmasız kabul edildiği anlaşılmaktadır.

3.2.2.2. Şehit Olarak Vefat Eden Kimsenin Yıkanmaması

Şehit olarak vefat eden kimseye özel hükümlerden biri de -yukarıda da ifade edildiği üzere- naaşının yıkanmamasıdır. Aslolan budur. Ancak yukarıda da zikredildiği üzere, harpte katledilen ya da şehirde öldürülmüş olarak bulunan kimselerin, [hükmen] temiz yahut bâliğ olmama gibi durumlarına ya da katilde kullanılan aletin niteliğine göre yıkanmalarının gerekli olup olmadığı tartışılmıştır. Bu mesele ile alakalı ahkâm *Hidâye*'de özetle şu şekilde zikredilmiştir:

*Harpte katledilen ya da isyancılar veya yol kesiciler tarafından öldürülen kimseler yıkanmazlar. Hükmen temiz olmayan kimseler ise İmam Ebû Hanîfe'ye göre yıkanır. Ancak İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed bu kimselerin de yıkanmayacağı görüşündedirler. Zira hades ölümle sâkit olmuştur. Şehâdet için ikinci bir yıkama vâcip olmaz. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise ölüm hadesi kaldırmamaktadır. Bu bakımdan hükmen temiz olmadıkları halde katledilen kimselerin yıkanması vaciptir. Ancak Hanzale hükmen temiz değilken şehit edildi ve melekler tarafından yıkandı.*⁷¹

⁷⁰ Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

⁷¹ Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

*Şehit olan çocukların yıkanıp yıkanmayacağı meselesi de imamlar arasında ihtilaflıdır. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre çocuk da yıkanmaz. Zira çocuk bu şerefe hak sahibi olmada önceliklidir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise çocuğun yıkanması gerekir.*⁷²

Mergînânî'nin bildirdiğine göre İmam Ebû Hanîfe'nin bu görüşü Uhud şehitlerinin savaşta kılıçla katledilmelerinin adeta yıkanma mesabesinde günahlardan arınmalarına vesile olması, oysa çocuğun zaten günahsız olması sebebiyle onlarla aynı hükmünde kabul edilemeyeceği gerekçesine mebnîdir.⁷³ Mürtes olarak ifade edilen harpte ağır yara almış olmakla birlikte bir şey yiyip içtikten yahut uyuduktan veya tedavi gördükten ya da canlı olarak başka bir yere nakledildikten sonra vefat eden kimselerin yıkanacağı hususunda ise ihtilaf bulunmamaktadır. Yaralanmaları akabinde aklî meleke-leri yerinde iken üzerinden en az bir namaz vakti geçtikten sonra vefat eden kimseler de aynı hükmü alırlar.⁷⁴

Bu bağlamda şehirde katledilmiş olarak bulunanların yıkanıp yıkanmayacağı meselesi de tartışılmış, bu şekilde hayatını kaybetmiş olanların ne zaman şehit kapsamına girecekleri hususuna dair ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. *Hidâye*'de bildirildiğine göre şehirde öldürülmüş olarak bulunan kimse yıkanır, zira böyle bir durumda (kâtilin bilinmemesi sebebiyle) vücûben kasâmeye ve diyete hükmedilir ki bu durumda zulmün eseri hafiflemektedir. Ancak vefat edenin öldürücü bir aletle zulmen katledildiğinin bilinmesi durumu başkadır. Zira burada ceza olarak kısas vaciptir. Kâtil işlediği bu suçtan ya dünyada ya da âhirette kurtulamayacaktır.⁷⁵ Bu açıklamaların son kısmında istisna ihtiva eden “Ancak vefat edenin öldürücü bir aletle zulmen katledildiğinin bilinmesi durumu başkadır.” kısmı âlimler arasında farklı yorumlara sebep olmuştur.

Vikâye'de şehirde öldürülmüş olarak bulunup kâtilin bilinmemesi durumunda maktûlün yıkanacağı bilgisi verilmişken,⁷⁶ Sadruşşerîa şerhinde bu meseleyi detaylı bir şekilde ele almış, *Hidâye*'de yer alan söz konusu görüşün *ez-Zahîratü'l-burhânîyye*'deki⁷⁷ açıklamaya aykırı olduğu iddiasında bulunmuştur. Sadruşşerîa'ya göre *Hidâye*'deki rivâyet kâtilin bilinmemesi durumuna ilişkindir. Zira Mergînânî, hükmün illetini kasâmeyinin vacip olması olarak ifade etmiştir. Kasâme ise ancak kâtilin bilinmediği durumda uygulanabilir. Bu durumda katlin öldürücü bir aletle yapıldığı bilinip de kâtil

⁷² Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

⁷³ Mergînânî, *Hidâye*, 1/92.

⁷⁴ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/19v.

⁷⁵ Mergînânî, *Hidâye*, 1/93.

⁷⁶ Burhânüşşerîa, *Vikâyetü'r-rivâye*, 52-53.

⁷⁷ Bu eserin müellifi Hanefî fakihlerinden Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî el-Mergînânî'dir. (ö. 616/1219) bk. Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût-Lübân: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/161.

bilinmiyorsa *Hidâye*'ye göre maktûl yıkanmaz.⁷⁸ Çünkü öldürme fiili -öldürücü bir aletle yapıldığında- asıl olarak kısası gerekli kılmaktadır. Diyet ve kasâmeye ancak kısasın uygulanamaması sebebiyle hükmedilmektedir. Bu durum ise maktûlü şehit olmaktan çıkarmaz.⁷⁹ *Zahîra*'da ise bu durumda maktûl yıkanır. *Zahîra*'nın bu meseleye dair ibaresi şu şekildedir:

*Öldürme fiili kesici aletle yapılmış olup kâtili bilinmezse diyet ve kasâme katlin vuku bulunduğu mahallin ahalisine vacip olur. Bu durumda maktûl yıkanır. Ancak şayet kâtil bilinirse maktûl yıkanmaz. Bu hususta asıl, Hz. Osman'ın şehadeti esnasında yapılan uygulamadır. Hz. Osman şehirde zulmen silahla katledilmişti, kâtili de biliniyordu ve yıkanmıştı.*⁸⁰

Sadruşşerîa'ya göre *Zahîra*'da bizâtilih öldürme fiiline itibar edilmemiştir. Buna göre kâtil bilinmeyip diyete hükmedildiğinde maktûl şehit kapsamından çıkar. Bu hükmün maktûlün hangi aletle katledildiğinin bilindiği durum hakkında olduğunu vurgulayan Sadruşşerîa, ayrıca maktûlün hangi aletle katledildiğinin tespit edilememesi durumunu da ele almış, kendi görüşünü bu şekilde ölen kişinin yıkanması gerektiği yönünde açıklamıştır. Zira bu durumda katlin mücebinin ne olduğu bilinmemektedir. Aslî ya da arızî olsun bu tür katl hadiselerinde vâcip olana itibar edilmesi gerekir ki vâcip olan diyetdir. Bu durumda bu şekilde katledilen kimse şehit kapsamına girmez.⁸¹

Ancak *Hidâye*'de geçip istisnâ⁸² ihtiva eden “Şehirde katledilmiş olarak bulunan kimsenin öldürücü aletle katledilmesi durumunda yıkanmayacağına” dair ifadeyi

⁷⁸ *Şerhu'l-Vikâye*'nin tahkikini yapan Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, *Hidâye*'nin ibaresinin zahirinin bu hükme delalet ettiğini, Sadruşşerîa'nın da ibareyi bu şekilde anladığını, ancak *Hidâye* şârihlerinin kâtil bilindiği zaman maktûlün yıkanmayacağını bildirerek Sadruşşerîa'nın ifadesini de bu şekilde tevcih ettiklerine dair not düşmüştür. Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/196.

⁷⁹ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/196.

⁸⁰ Burhânüddîn Ebu'l-Meâlf Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze, *ez-Zahîratü'l-burhâniyye*, thk. Ebû Ahmed el-Âdilî v.dğr. (Beyrût-Lübnân: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 2/442.

Zahîra'da bu konuda yapılan izah şu şekildedir: “Şehirde kim öldürülmüş olarak bulunursa bakılır; öldürme fiili şayet büyük bir asâ yahut büyük bir taş ile yapılmışsa Ebû Hanîfe'nin kavline göre yıkanır. Zira bu şekilde yapılan katil Ebû Hanîfe'ye göre diyet gerektirir. Bu diyet vefat edenin kanına bedel olarak verilen maldır. Ebû Yûsuf ve Muhammed'in kavline göre ise yıkanmaz. Zira bu şekilde işlenen katil (öldürme) fiilinde kısas gerekir ve kısasın vacip olması bize göre şehitliği men etmez. Silahla katledildiğinde de durum aynıdır. Şayet kâtili bilinmezse yıkanır. Zira burada diyet ve kasâme gerekir. Zira Uhud şehitleri manasında değildir. Şayet katil küçük bir sopa ile yapılmışsa kâtili bilinsin ya da bilinmesin yıkanır. Zira bu katil her halükârda mal gerektirmektedir. Öldürücü/kesici aletle olur da kâtili bilinmezse olay mahalindeki kimselere diyet ve kasâme vacip olur ve yıkanır. İbn Mâze, *ez-Zahîratü'l-burhâniyye*, 2/442.

⁸¹ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/196.

⁸² Arap dilinde istisnâ, istisnâ edatları vasıtasıyla cümlede genellikle bu edatlardan önce gelip genel hüküm taşıyan kısımdan bazı fertlerin çıkarılmasıdır. İstisnâ üslubunda üç unsur bulunmaktadır: İstisnâ edatı,

Hidâye şarihlerinin Siğnâkî⁸³ (ö. 714/1314), Ekmelüddîn el-Bâbertî⁸⁴ (ö. 786/1384) ve Kemâlüddîn İbnül-Hümâm (ö. 861/1457), -Sadruşşerîa'nın hilafına- kâtilin bilinmesi durumuna hamletmişlerdir.⁸⁵ Bu durumda *Hidâye* ve *Zahîra*'daki görüşler arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Molla Hüsrev (ö. 885/1480) de aynı istikamette görüş bildirmiş, *Dürerü'l-Hükkâm*'da ayrıca bizzat Sadruşşerîa'nın açıklamalarını değerlendirmiş, “onun bu iki eser arasında aykırılık olduğuna dair tevehhümünün *Hidâye*'deki ilk açıklamalarla sonrakî açıklamalar arasında ayırım yapmamasından kaynaklandığını” belirtmiştir. Molla Hüsrev'e göre aslında *Hidâye*'nin ifadesi de *Zahîra*'daki manaya işaret etmektedir. Mergînânî, “Ancak öldürücü bir aletle zulmen katledildiklerinin bilinmesi durumu harîçtir. Burada ukubet olarak kısas vâciptir.” ifadesi ile kısâsın vâcip olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir ki kısas ancak bilinen bir kâtile vacip olur.⁸⁶

Hidâye'nin söz konusu ibaresini Muhyiddîn el-Acemî de risalesinde tahlile tabi tutmuştur. Sadruşşerîa gibi Muhyiddîn el-Acemî'ye göre de “Şehirde kim katledilmiş olarak bulunursa” ifadesinin zahirinden kâtilin bilinmediği durumun kastedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre “Ancak katlin zulmen öldürücü aletle yapılmış olması başkadır.” kısmının kâtilin bilinmemesi takdirine göre muttasıl istisna kabul edilmesi tercih olunur. Zira kâtilin bilinmesi takdirine göre istisnâ sahih olmaz. Çünkü “Kim şehirde ölü olarak bulunursa” ifadesinde münderiç değildir. Munkatı istisnaya hamledilemez. Zira bu sözün zâhir manasının hilafıdır ve faidesi de yoktur; çünkü bu şekilde iki kitaptaki

müstesnâ minh ve müstesnâ. إلا، غير، سوى، en yaygın istisnâ edatlarından. Müstesnâ minh genellikle istisnâ edatından önce gelip genel hüküm ifade eden kısımdır. Müstesnâ ise cümlenin genel hükmünden hariç bırakılan unsurdur.

Dil bilimciler istisnâyı müstesnâ minhe dahil bulunup bulunmaması yahut cisinden olup olmaması açısından iki kısımda mütalaa etmişlerdir. Dil bilimcilerin bir kısmı müstesnânın müstesnâ minhin cinsinden olup olmamasına itibar etmiş, müstesnânın müstesnâ minhin cinsinden olduğu istisnâyı muttasıl istisnâ, cinsinden olmadığı istisnâyı ise munkatı istisnâ olarak isimlendirmişlerdir. Bazı dil bilimciler ise müstesnânın müstesnâ minhten bir parça teşkil edip etmemesini nazara almışlardır. Bu âlimlere göre müstesnânın müstesnâ minhin parçası olduğu istisnâ muttasıl istisnâ, olmadığı istisnâ ise munkatı istisnâdır. Servet Demirbaş, “Kur'ân-ı Kerim'de Müstesnâ Munkatı' Üslûbu ve Meâllere Yansımaları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 457-464.

⁸³ Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî, *en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniwersitesi, Şeriat Fakültesi İlmî Araştırmalar Merkezi, Master tezi), 4/170.

⁸⁴ Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *el-İnâye fî Şerhi'l-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm'ın *Fethü'l-kadîr*'i ile birlikte), (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970), 2/149.

⁸⁵ Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsi, *Fethu'l-kadîr ale'l-Hidâye* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970), 2/149.

⁸⁶ Molla Hüsrev el-Haneffî, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gurerî'l-ahkâm* (Şürünbülâfî'nin *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Dürerü'l-hükkâm*'i ile birlikte) (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.) 1/169-170.

rivayetler telif edilemez. Öldürücü aletle katledilip de kâtilin bilindiği durumun hükmü zaten bilinmektedir. Burada kâtili bilinmeyen maktûlle alakalı hükmün açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.⁸⁷ Ancak Muhyiddîn el-Acemî'ye yakın bir zaman diliminde yaşayan İbn Kemal, farklı bir kanaata sahiptir. İbn Kemal, *İzâh*'ta, Mergînânî'nin ifadele-
rindeki istisnanın munkatı istisnaya hamledilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Şürûn-
bülâlî (ö. 1069/1659) de *Dürer* şerhinde⁸⁹ aynı istikamette izahta bulunmuştur.

Muhyiddîn el-Acemî, bu hususa dair izahlarında *Hidâye* şarihlerinin Mergînânî'nin söz konusu ifadesini kâtilin malum olması durumuna hamlettiklerini ifade etmiş, sonra Molla Hüsrev'in Sadruşşerîa'yı tenkit ederken sarf ettiği ifadeleri tah-
lile tabi tutmuştur. Bilhassa onun "kisasın ancak bilinen bir kâtile uygulanmasının vâcib
olduğu"na dair açıklamasına karşı çıkmış, bu ifadenin doğru olmadığını, kasden öldür-
melerde kisasın vâcib olduğunu belirtmiştir. Muhyiddîn el-Acemî'ye göre Mergînânî'nin sözlerinden Molla Hüsrev'in hamlettiği mana anlaşılabilir. Hatta onun hamlettiği mananın hilafına işaret vardır. *Hidâye*'nin ibaresini tetkik edip hangi istika-
mette anlaşılması gerektiğine dair açıklamalar yaptıktan sonra *Hidâye* ile *Zahîra*'daki ri-
vayetleri kıyaslamış, birincisini daha incelikli bulmakla birlikte *Zahîra*'daki rivayeti
"evlâ" olarak niteleyip tercih etmiştir. Zira diyetin vâcib olmasıyla zulmün eseri hafif-
lemektedir. Zulmün eseri hafiflediğinde maktûl şehit kapsamına girmemektedir ki
böyle bir durumda da yıkanması gerekir.⁹⁰

Hüsâm Çelebi de *Hidâye* ile *Zahîra* arasında rivayetlerin farklı olduğu görüşünde-
dir. Hüsâm Çelebi'ye göre şehadetin mûcibi ancak katildir. Bir mâni bulunmadığı sürece
asıl budur. *Zahîra*'dan yapılan nakilde bir mâninin bulunması sebebiyle katil nazara alın-
mamış, buna bağlı olarak diyete hükmedilmiştir. Diyet asıl olmadığı için maktûlü şaha-
detten çikarmaktadır.⁹¹

Hüsâm Çelebi, Molla Hüsrev ve İbn Kemal'in görüşlerini reddetmiştir. Diğer ta-
raftan Muhyiddîn el-Acemî'nin açıklamalarının karşı görüşü reddetmekte yetersiz kal-
dığı kanaatindedir. Sadruşşerîa'nın izahlarının daha isabetli olduğunu belirterek terci-
hini ortaya koymuştur. Molla Hüsrev ve İbn Kemal'in Sadruşşerîa ile ilgili zikredilen
değerlendirmelerini hayretle karşılayan Hüsâm Çelebi'ye göre Sadruşşerîa bizzat katil

⁸⁷ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, 155^{a-b}.

⁸⁸ Şemseddin Ahmed b. Süleymân b. Kemal Paşa, *İzâhu'l-İslâh*, (Kahire: Ezher Üniversitesi Kütüphanesi, 2: 106, 3345), 35^{a-b}.

⁸⁹ Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürübülâlî el-Vefâî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Düreri'l-hükkâm* (Molla Hüsrev'in *Düreri'l-Hükkâm fî Şerhi'l-Gururi'l-Ahkâm*'ının hâmişinde) (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.) 1/169-170.

⁹⁰ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, 155^b-156^a.

⁹¹ Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd*, 153^b.

hadisesini nazara alarak *Hidâye*'nin ibaresini bu istikamette izah etmiştir. Diğer âlimler ise bunu nazara almamışlardır. Oysa şeriata uygunluk açısından bu daha doğrudur ve istihsana da daha muvafıktır.⁹²

3.2.2.3. Şehit Olarak Vefat Eden Kimsenin Elbisesi ile Defni

Hidâye'de şehidin başlık, kürk, mest, silah gibi kefen cinsinden olmayan şahsî eşyalarının alınıp elbisesi çıkarılmadan defnedileceği beyan edilmiştir. Ancak insanların dilerlerse kefeni tamamlamak için elbiseye ilave yapabilecekleri yahut [fazla olması durumunda] elbisenin bir kısmını alabilecekleri de bildirilmiştir.⁹³

Muhyiddîn el-Acemî bu konu ile alakalı olarak Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'de yaptığı bazı açıklamaları gereksiz görmüş, kendisi de yeterince açık olmadığını düşündüğü kısımları izah etmiş, ilave bilgiler vermiştir.

Mesela Sadruşşerîa, *Hidâye*'de şehidin elbisesi kefen olarak kullanılması durumunda kefenin tam olabilmesi için [gerektiğinde] artırılacağına yahut eksiltileceğine⁹⁴ dair ifadelerle, "Yani onun yanında kefen cinsinden olan bir elbise [yeterli miktarda] olmazsa"⁹⁵ şeklinde ilave açıklamada bulunmuştur. Muhyiddîn el-Acemî'ye göre *Hidâye*'nin izahında herhangi bir problem yoktur. Bununla birlikte Sadruşşerîa'nın açıklamasında bazı kapalılıklar bulunmaktadır. Mesela "Onunla birlikte yeterli elbise yoksa"⁹⁶ ifadesindeki zamirle şehidin mi yoksa elbisenin mi kastedildiği açık değildir. Muhyiddîn el-Acemî, ayrıca bu kısımda Sadruşşerîa'nın "Onun cinsinden olmayan şeyler de alınır."⁹⁷ ifadesinin metni mütalaa eden talebe nezdinde karıştığını da belirtmiş, bu kısımda geçen fiilin لبس değil لبس olduğunu, şehidin elbisesi ile beraber elbise cinsinden olmayan eşyaların bulunması durumunda ise bunların alınacağı, şehitle birlikte defnedilmeyeceği şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Muhyiddîn el-Acemî bu kısımda ayrıca kefenin eksiltmesinde ya da kefene ilave yapılmasında ölçünün sünnete uygun kefenleme olduğunu da vurgulamıştır.⁹⁸ Ancak *Risâle alâ Bâbiş-şehîd*'in müellifi Sadruşşerîa'nın ibaresinin açık ve yeterli olduğu görüşündedir. Muhyiddîn el-Acemî'nin açıklamalarını ise lüzumsuz bulduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

⁹² Hüsâm Çelebi, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fi Bâbiş-şehîd*, 156^a.

⁹³ Merginânî, *Hidâye*, 1/93.

⁹⁴ Merginânî, *Hidâye*, 1/93; (Burhânüşşerîa, *Vikâyetü'r-rivâye*, 52.

⁹⁵ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁹⁶ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁹⁷ Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 2/194.

⁹⁸ Muhyiddîn el-Acemî, *Risâle fi Bâbiş-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, 154^b-155^a.

⁹⁹ *Risâle fi Bâbiş-şehîd*, 160^b-161^a.

Sonuç

Fıkıh, fertlerin Allah’a karşı vazifelerini, toplumla ve diğer insanlarla olan ilişkilerindeki görev ve sorumluluklarını konu alan ve düzenleyen bir ilimdir. Tarih boyunca kadılar kazâî hükümlerinde, müftüler fetvalarında fıkıh külliyatını esas almışlardır. Zengin bir literatür oluşturulmuş, “müftâ bih”, “esahh” olan görüşler tespit edilerek bilhassa kazâî sahada mümkün olduğunca birliğin temini için azamî gayret gösterilmiştir. Temel fıkıh metinleri bilhassa şerh ve hâşiyelerde büyük bir titizlikle tetkike tabi tutulmuştur. Meselelerin ve ahkâmın vâzih bir şekilde ortaya konulması için ilave açıklamalar ve örneklendirmeler yanında tanım ve taksimlerin mantık ilminde açıklanan kuralara uygun yapıp yapılmadığı incelenmiştir. Zira kavramların fertlerinin tamamını kapsayıp, şümulüne girmeyenleri dışarıda bırakacak şekilde tanımlanması, taksimlerin kısımlardan biri dahi kaplam haricinde kalmayacak tarzda yapılması hükümlerin tatbik alanının tespiti açısından önemlidir. Diğer taraftan metinlerde kimi zaman müellifin üslubundan kimi zaman dilin yapısından kaynaklanan boşluklar bulunabilmektedir. Böyle bir durumda bu boşlukların metinle ve diğer temel kaynaklarla uyumlu ve tutarlı bir şekilde doldurulmasına da özen gösterilmiştir. Bu haddi zatında bir yorum faaliyettir. Şerh ve hâşiye yazarları yorum yaparken gramer, mantık gibi ilimlerin kuralları dahilinde hareket etmişler, ana çizgiyi koruma gayretinde olmuşlar, mesele ve hükümleri tüm incelikleri ile ortaya koymaya çalışmışlardır. Burada aslî gaye, uygulamanın Şâriin muradına uygun olarak yapılmasını sağlamaktır.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden eser ve risaleler silsilesi bu gayret ve çabanın ürünlerinden biridir. Hanefî fıkının en önemli kaynaklarından biri olan *Hidâye*’de şehitlere uygulanacak ahkâmın konu edildiği *Şehid Bâbi*’nda öncelikle şehit kavramının tanımı yapılmış, böylece bu hükümlerin tatbik sahasının belirlenmesi amaçlanmıştır. Katil fiilinin öldürücü aletle yapıp yapılmaması, savaş meydanında yahut şehirde gerçekleşip gerçekleşmemesi gibi durumlara göre fikhî ahkâm ele alınmış, şehidin naaşının yıkanması, namazının kılınması, elbisesi ile defni, çocuk ve mürteslerin durumu gibi meseleler mütalaa edilmiştir.

Her ne kadar hadislerde, meşakkatli bir şekilde vefat edenlere de âhirette şehitlik sevabının verileceği bildirilmişse de bu hükümlerin ancak Allah yolunda savaş meydanında katledilenlere, asiler, yol kesiciler ve müşrikler tarafından öldürülenlere ya da şehirde öldürülmüş olarak bulunanlara uygulanacağı kabul edilmiştir. Bu tanım *Vikâye* müellifi tarafından da esas alınmış, ancak ancak bu esere şerh yazan Sadruşşerîa tarafından tenkide tabi tutulmuştur. Sadruşşerîa’ya göre *Hidâye*’deki tanım müşrikler, yol kesiciler ve âsiler tarafından öldürücü olmayan aletle katledilenlere şamil değildir,

dolayısıyla tanım kapsamına girmesi gereken bazı fertleri dışarıda bırakmaktadır. Zira bu şekilde katledilenler de şehit kapsamına girmektedirler ve tanım bu kimseleri de şümulüne almalıdır.

Konuya dair izahlarda bulunup ilave bilgiler veren Sadruşşerîa, Mergînânî'nin şehirde öldürücü aletle katledilenlerin yıkanmayacaklarına dair ifadelerini de tahlil etmiş ve Hanefî fikhının mühim kaynaklarından *Zahîra*'daki açıklamalarla karşılaştırmıştır. Mergînânî'nin zikredilen hususla alakalı ifadeleri farklı yorumlara kapı aralamıştır. Sadruşşerîa bu ifadelerin kâtilin bilinmediği durumla alakalı olduğu görüşündedir. *Zahîra*'da ise aynı durumdaki kişinin yıkanacağı bildirilmiştir. Ancak *Hidâye* şârihleri, Molla Hüsrev, İbn Kemâl gibi zâtlar bu hususta farklı kanaate sahip olmuşlar, *Hidâye*'deki ifadenin de kâtilin bilinmesi durumuna dair olduğunu, dolayısıyla iki eser arasında görüş farklılığının bulunmadığını savunarak Sadruşşerîa'nın görüşüne itirazda bulunmuşlardır.

Bu tartışmaya Osmanlı âlimlerinden Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî ve Hüsâmüddîn Hüseyin b. Abdurrahmân da dahil olmuşlar, bu konuda biri diğerine cevap niteliği taşıyan müstakil birer risale kaleme almışlardır. Ayrıca ismini tespit edemediğimiz bir diğer müellif de her iki âlime cevap niteliği taşıyan *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye* adında bir eser yazmıştır.

Muhyiddîn el-Acemî, *Hidâye*'deki şehit tanımı ve ahkâmı ile Sadruşşerîa'nın açıklamalarını tahlil edip değerlendirmelerde bulunmuştur. el-Acemî, *Hidâye*'deki şehit tanımının müşrikler, yol kesiciler ve âsîler tarafından öldürücü olmayan aletle katledilenleri de kapsadığı iddiasında bulunmuş, ilaveten hükmen temiz olmayanlarla çocukların durumlarını da tartışmış, onların da tanımın şümulünde bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak onun bu fikir ve değerlendirmeleri tenkit konusu olmuş, çağdaşı Hüsâm Çelebi, Muhyiddîn el-Acemî'nin risalesindeki açıklama ve görüşleri reddederek kendi yaklaşımını ve tercihlerini ortaya koymuştur. İsmi tespit edilememekle birlikte onlarla aynı yahut yakın dönemde yaşadığı anlaşılan bir diğer müellif de her iki âlimin görüşlerini değerlendirmek üzere bir risale kaleme almıştır. Bu üç risalede konular bilhassa *Hidâye*'deki ibârenin delaleti, yorum imkânı ile diğer kaynaklar muvacehesinde tartışılmış, müellifler kendi görüş ve tercihlerini ifade etmişlerdir.

Bu ve benzeri eserlerin neşirleri, yazıldıkları dönemlerin ilmî atmosferlerinin, zihin dünyalarının aksettirilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*, *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd* ve *Risâle fî Bâbi's-şehîd*'in muhtevaları hakkında bilgi verildiği gibi, neşirleri de gerçekleştirilmiş, araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri.* haz. Muhammed Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Atan, Ömer Faruk. "Hicri VII. Yüzyıl Fakihlerinden Bürhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (Haziran 2016), 125-152.
- Atan, Ömer Faruk. "Hanefî Literatüründe Muhtasarlar ve Metinler". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2016), 65-81.
- Atar, Fahrettin. "Şehid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/428-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *el-İnâye fi şerhi'l-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm'ın *Fethü'l-kadîr*'i ile birlikte). 10 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970.
- Bağdâdî, İsmâîl Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin.* 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bedir, Murteza. "Vikâyetü'r-rivâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 43/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Birsin, Mehmet. "Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkhiındaki Yeri". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 15/46 (2011), 101-122.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh.* Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.
- Burhânüddîn İbn Mâze, Ebu'l-Meâlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer. *ez-Zahîratü'l-Burhâniyye.* thk. Ebû Ahmed el-Âdilî v.dğr. 15 Cilt. Beyrût-Lübân: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Demir, Abdullah. "Mantıkta Tanım ve Hukuk Açısından Önemi". *T.C. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi/Özel Sayı Cevdet Yavuz'a Armağan* 22/3 (2016), 3219-3229.
- Demirbaş, Servet. "Kur'ân-ı Kerim'de Müstesnâ Munkatı' Üslûbu ve Meâllere Yansıması". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 451-482.
- Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî el-Osmânî. *Süllemül-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetü İrcica, 2010.
- Hüsâmeddin Hüseyin b. Abdurrahman. *Cevâb-ı Hüsâm Çelebi fî Bâbi's-şehîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 816, 152b-157b.
- İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilaziz. *Hâşiyetü Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Humeyrî el-Megâzî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî. 4 Cilt. [Kahire]: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955. 2/75.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Raba'î el-Kazvînî. *es-Sünen*. Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsi. *Fethu'l-kadîr ale'l-Hidâye*. 10 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970.
- Kallek, Cengiz. "el-Hidâye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sânâ'i fî tertîbi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Şeriketi'l-Matbûât, 1327.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kaya, Eyyüp Sait. "Şerh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/560-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Şerhi Örneği". *Mârife* 15/1 (Yaz 2015), 9-31.
- Mehmed Mecdî Efendi. *Terceme-i Şekâiki'n-Nu'mâniyye*. İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1269.
- Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebû Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî Şerh-i Bidâyeti'l-mübtedi*. thk. Tallâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Molla Hüsrev el-Hanefî. *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Gureri'l-ahkâm* (Şürünbülâli'nin Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Düreri'l-hükkâm'ı ile birlikte). 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.

- Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Edirnevî el-Acemî. *Risâle fî Bâbi's-şehîd min Şerhi'l-Vikâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 708, 148b-152a.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kureyşî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali İbn Sinân. *es-Sünen*. Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.
- Orazov, Orazsahet. "Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserin Müellifinin İsim ve Lakabının Tespiti". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 685-695.
- Ömer Rızâ Kehhâle. *Mu'cemül' müellifin*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-arabî.
- Öztürk, İsa. *Kemalpaşazâde'nin Sadruşşerîa'ya Yönelttiği Eleştirilerin Tespit ve Tahlili (el-îzâh ve Şerhu'l-Vikâye Bağlamında)*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öztürk, Levent. "Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 453-468.
- Risâle fî Bâbi's-şehîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi: Esad Efendi, 816, 157b-162b.
- Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *Şerhu'l-Vikâye* (Burhânuşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye*'si ile birlikte. thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. 5 Cilt. Ammân: Dâru'l-Verrâk, 2006.
- Sadruşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *Metnü'n-Nukâye Muhtasaru'l-Vikâye* (Ali el-Kârî'nin *Fethu bâbi'l-Înâye Şerhu Kitâbi'l-Înâye*'si ile birlikte). 3 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Siğnâkî, Hüseyin b. Ali. *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye*. 25 Cilt. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Şeriat Fakültesi İlmî Araştırmalar Merkezi, Master tezi.
- Şemseddin Ahmed b. Süleymân b. Kemal Paşa. *Îzâhu'l-İslâh*. Kahire: Ezher Üniversitesi Kütüphanesi, 2: 106, 3345.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Hâşiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uçar, Şahin. *İnsanın Yeryüzü Macerası*. İstanbul: Gelenek, 2002.
- Yazıcı, Abdurrahman. "Üç Ferâiz Metni Çerçevesinde Gelişen Müteahhirîn Dönemi Ferâiz Metni". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (Şubat 2013), 147-192.
- Yazıcı, Mehmet Yunus. *Belgradlı Mehmed Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümeleleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Yıldırım, İlyas. *Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- Zeydânî, Mazharuddin el-Hüseyin b. Mahmûd b. el-Hasen. *el-Mefâtih fi şerhi'l-Mesâbih*. thk. Nuruddîn Tâlib. 6. Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

EK: Risalelerin Tahkiki Neşri:

رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين محمد بن علي الأدرنوي العجمي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[١٥٣ظ] الحمد لدارس مدارس سؤالف الأؤم، والصلاة على ماحي الظلم والظلم، وعلى آله الشهداء وأصحابه الأتقياء.

وبعد؛ فإنَّ باب الشهيد من شرح الوقاية لرواية الهداية لضخم الرسيعة^{١١١} صدر الشريعة^{١١٢} لما كان من المباحث التي تستحقُّ أن يُمتحن فيها الأذهان، والمواضع التي تستوجب أن يوضع لها البرهان، امتحنت فيه ذهني السُّموح في هذا الدهر الجُموح، فوفقت فيها على رموز، وكشفت ما خفي من الكنوز، فبعد ما ضمَّ وجمع^{١١٣} وفتح ورفع أراد أن يعرضه على رأي من عنايةته نحو حماية أهل العلم معطوفةً، وهُمَّته العليا إلى تشييد مباني الشرع مصروفةً، قد اتَّصف من الأخلاق بأذكاها^{١١٤} وأرضاه، ومن الهمم بأعلاها، وأسناها، لا زال في عزَّة ورفعة يهتزُّ منها منكب العُلُيا، فإنَّ ما أطلَّ عليه من النكات، وما حلَّه من الشبهات، حور مقصورات في الخيام، مستورات عن^{١١٥} أعين اللئام، لم يطمئنَّ إنس قبلهم^{١١٦} ولا جانٌّ، إذ هو محض فيض الله المَنَّان ذي الإحسان، عسى أن يجبر خاطره الكسير باطلِّاعه على سيره في^{١١٧} هذا الميسر؛ فإنَّه غاية المأمول، ونهاية المسؤول، والله وليُّ التوفيق، ويده أزمَّة التحقيق.

قوله “كلُّ طاهر”^{١١٧} الأولى ترك هذا القيد؛ لأنَّه يستلزم أن لا يكون من وجب عليه الغسل شهيداً مع أنَّه إذا قتل ظلماً، ولم يجب به مال شهيد كما يعلم من الهداية^{١١٨} وغيرها.^{١١٩} وغسله لا ينافي شهادته؛^{١٢٠} لأنَّه للموجب السابق والمنافي لها هو الغسل بسبب الموت، وكفى شاهداً على شهادته^{١٢١} شهادة حنظلة رضي الله عنه،^{١٢٢} وإنَّما

- ١١١ ح: الدسيقة؛ ل: الوسيعة؛ م: الرسيعة.
- ١١٢ صدر الشريعة الثاني عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة المحبوبي (ت. ١٣٤٦/هـ ٧٤٧م)، وهو عالم بالفقه والكلام، من تصانيفه: تنكيح الأصول والتوضيح في حلِّ غوامض التنكيح، وشرح الوقاية، ومختصر النقاية، وتعديل العلوم وشرح تعديل العلوم، والوشاح، وتعليقات على المقتاح. انظر: الجواهر المضيئة للقرشي، ٣٧٠-٣٦٩/٤؛ الفوائد البهية للكنوي، ١٠٩-١١٢؛ تاج التراجم لابن قطلوبغا، ٢٠٣.
- ١١٣ ل - وجمع.
- ١١٤ ل: بأزكاها.
- ١١٥ ح: عين.
- ١١٦ أ: قبله.
- ١١٧ ل - في.
- ١١٨ وقاية الرواية في مسائل الهداية لبرهان الشريعة محمود بن أحمد المحبوبي، ٥٢.
- ١١٩ وفي هامش أ، ب، م: قال في الهداية: “وإذا استشهد الجنب غسل عند أبي حنيفة رحمه الله.” الهداية في شرح بداية
- المبتدي للمرعيني، ٩٢/١؛ وقال غيره: “وأما غسل الميت، فلائُ الشهادة مانعة بوجوب الغسل ابتداء.” شرح لطائف الإشارات في بيان المسائل الخلافية في الفقه الحنفي لقاضي سماونة، ١٥١/١.
- ١٢٠ أ: غيره.
- ١٢١ م: شها؛ وفي هامش أ: بسبب سابق.
- ١٢٢ ل - على شهادته؛ + بشهادته؛ وفي هامش أ: أي على شهادة من وجب عليه الغسل.
- ١٢٣ حنظلة بن أبي عامر عمرو الراهب الأنصاريُّ الأوسِّي (ت. ٦٢٥/هـ ٦٢٥م)، وهو من أصحاب رسول الله، وهو معروف بغسيل الملائكة. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٤٣/٢، ٦٦/٥؛ أسد الغابة لابن الأثير، ٥٤٣/١-٥٤٤؛ حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الأصبهاني، ٣٥٧/١.
- انظر إلى صحيح البخاري، كتاب الجنائز ٧٥، كتاب المغازي ٢٦؛ السنن الكبير للبيهقي، ٣١٥/٧.

حملة^{١١٣} على ذلك قول صاحب الهداية^{١١٤} "فكُلُّ^{١١٥} من قتل بالحديدة^{١١٦} ظلماً،^{١١٧} وهو طاهر بالغ."^{١١٨} لكن ما ذكره ليس تعريفاً للشهيد، بل هو إشارة إلى^{١١٩} علة^{١٢٠} حكم له^{١٢١} بعد تعريفه على وجه يتناول^{١٢٢} الطاهر وغيره، وكأنه إنما خصه^{١٢٣} ههنا^{١٢٤} بالذكر؛ لأنه الذي لا يغسل مطلقاً كشهداء أحد.

أما من وجب عليه^{١٢٥} الغسل، فإنه وإن كان في معناهم في عدم غسله للموت، فهو يفارقهم في أنه يغسل،^{١٢٦} وإن كان بسبب^{١٢٧} سابق على الموت، فيحمل قوله^{١٢٨} "ولا يغسل"^{١٢٩} على أنه^{١٣٠} لا يغسل لحلول الموت^{١٣١} به كما يغسل غيره له، فيدخل فيه من وجب عليه الغسل أيضاً. وإنما حملنا كلامه على ما حملناه^{١٣٢} عليه، لأنه عرّف الشهيد أولاً بما يتناوله، وقال ثانياً: "وإذا استشهد الجنب غسل عند أبي حنيفة^{١٣٣} رضي الله عنه"^{١٣٤}، وثالثاً "ولأبي حنيفة رحمه الله أن الشهادة [١٥٤ و] عرفت مانعة غير رافعة، فلا ترفع الجنابة."^{١٣٥} والله در^{١٣٦} صاحب المجمع^{١٣٧} رحمه الله حيث عرّف الشهيد بما يدخل فيه من وجب عليه الغسل والصبي، ثم قال: "والصبي والمجنون والجنب والحائض والنفساء بعد الانقطاع والمقتول بالمتقل يغسلون."^{١٣٨} ولا يحملنك ذكر المقتول بالمتقل في سياقهم على أن ما سبق عليه غير شهيد أيضاً، إذ ليس يلزم من اشتراك شيتين أو أشياء في حكم الاشتراك في سببه. قال شارح^{١٣٩} المجمع: "وله" أي ولرأي أبي حنيفة رحمه الله "في الحائض والنفساء والجنب أن الغسل كان واجبا عليهم، فلا ترفع الشهادة ما وجب عليهم قبل الموت." فتأمل.

- ١١٣ وفي هامش أ: أي جعله باعثاً.
- ١١٤ برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م)، وهو من فقهاء الحنفية. من تصانيفه: بداية المبتدئ، والهداية، والتجنيس والمزيد، ومناسك الحج، وكفاية المنتهي. انظر: الجواهر المضية للقرشي، ٢/٥٢٧-٥٢٩؛ الفوائد البهية للكنوني، ١٤١-١٤٤؛ تاج التراجم لابن قطلوبغا، ٢٠٦-٢٠٧.
- ١١٥ ح، ل، م: وكل.
- ١١٦ أ، ب، ح، ل، م: ظلماً.
- ١١٧ أ، ب، ح، ل، م: بالحديدة.
- ١١٨ الهداية في شرح بداية المبتدئ للمرغيناني، ١/٩٢.
- ١١٩ ل + علة.
- ١٢٠ أ - علة؛ وفي هامش ل، ح: وهو عدم الغسل.
- ١٢١ وفي هامش ل، م: وهو عدم الغسل.
- ١٢٢ أ + الطاهر.
- ١٢٣ وفي هامش أ: أي الطاهر.
- ١٢٤ ل: هنا.
- ١٢٥ أ - عليه، صح في هامش.
- ١٢٦ أ، ل، م + يغسل لا على أنه لا مطلقاً.
- ١٢٧ أ، ح، م: لسبب.
- ١٢٨ وفي هامش أ، ل: قول صاحب الهداية؛ + أي صاحب الهداية.
- ١٢٩ الهداية في شرح بداية المبتدئ للمرغيناني، ١/٩٢.
- ١٣٠ أ - على أنه، صح في هامش.
- ١٣١ ح، ل، م + لأنه لا يغسل لحلول الموت.
- ١٣٢ ل: حملنا.
- ١٣٣ أبو حنيفة النعمان بن ثابت بن زوطي بن ماه التيمي الكوفي (ت. ١٥٠هـ/٧٦٧م)، إمام المذهب الحنفي، والفقهاء المجتهد أحد الأئمة الأربعة. من تصانيفه: المسند، والفقهاء الأكبر، والعالم والمتعلم. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، ٦/٣٦٨-٣٦٩؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ٦/٣٩٠-٤٠٣؛ هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢/٤٩٥.
- ١٣٤ الهداية في شرح بداية المبتدئ للمرغيناني، ١/٩٢.
- ١٣٥ الهداية في شرح بداية المبتدئ للمرغيناني، ١/٩٢.
- ١٣٦ الدر: اللبن. يقال في الذم: لا "در" أي لا كثر خيره. ويقال في المدح "له دره"، أي عمله "وله دره من رجل." الصالح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، ٢/٦٥٥.
- ١٣٧ وفي هامش أ، ل، م: فيه تعريض؛ مظفر الدين أبو العباس أحمد بن علي بن تغلب البعلبكي المعروف بابن الساعاتي (ت. ٦٩٤هـ/١٢٩٥م)، وهو عالم بفقهاء الحنفية، من تصانيفه: مجمع البحرين وملتقى التيرين، والبدیع. انظر: الجواهر المضية للقرشي، ٤/٤٨١؛ الفوائد البهية للكنوني، ٢٦-٢٧؛ تاج التراجم لابن قطلوبغا، ٩٥.
- ١٣٨ مجمع البحرين وملتقى التيرين لابن الساعاتي، ١٧٨.
- ١٣٩ أ: صاحب.

قال في الهداية: ”ولا ذنب على الصبي“^{١٤٠} فلم يكن في معناهم.^{١٤١} فيه أنه^{١٤٢} يلزم منه أن لا يكون الرجل الطاهر عن الذنوب^{١٤٣} إذا قتله المشركون في معناهم، فلا يكون شهيداً.

قوله ”والمراد أن المال“^{١٤٤} يجب بنفس القتل.^{١٤٥} هذا القيد قد وقع التصريح به في المجمع^{١٤٦} وغيره، لكن لا يخفى أنه إنما^{١٤٧} يلائم رواية الهداية، ولا يلائم ما اختاره المصنّف من رواية الذخيرة، فإنه لم يعتبر نفس القتل كما سيصرّح به.

قوله ”لكن“^{١٤٨} في^{١٤٩} هذا التعريف نظر.^{١٥٠} منشأ هذا النظر هو ذكر قيد ”الحديده“، ولا شك أن تركه أولى، وإنما حمّله عليه قول صاحب الهداية، ”فكلُّ^{١٥١} من قتل ظلماً بالحديده“ إلى آخره،^{١٥٢} لكنّه إنّما ذكره بعد تعريف الشهيد على وجه يتناول المقتول بالحديده، وغيرها^{١٥٣} كما يقف عليه الناظر فيه. والسبب في ذلك هو أنه لمّا كان قتيل المسلم إنّما يكون شهيداً إذا قتل بالحديده ظلماً، ولم يجب به عوض ماليّ، ولم يكن كونه في معنى شهداء أحد^{١٥٤} ظاهراً ظهور قتيل المشركين، ومن يلحق بهم أعاد^{١٥٥} كونه في معناهم، ودكّر قيد ”الحديده“؛ لذلك يدلّ على ما قلناه^{١٥٦} قوله بعد ذلك ”ومن قتله أهل الحرب وأهل البغي وقطّاع الطريق، فبأي شيء قتله لم يغسل“،^{١٥٧} وبما ذكرنا يندفع ما يتوهّم من الاستدراك للاستغناء^{١٥٨} بقوله: ”لأنّه في معنى شهداء أحد“،^{١٥٩} ويمكن أن يجاب عن النظر بأنّه يعلم كونه شهيداً من قوله: ”أو وجد ميتاً جريحاً في المعركة“؛^{١٦٠} لأنّه تناول^{١٦١} لمن قتل بغير الحديده أيضاً، وإذا كان من لم^{١٦٢} يشاهده قتله، ووجد في المعركة، وبه علامة القتل بغير الحديده^{١٦٣} شهيداً، فبالأولى^{١٦٤} أن يكون من شوهد^{١٦٥} قتله بغير الحديده إذا كان مقتولاً لإحدى الطوائف المذكورة بغير الحديده^{١٦٦} شهيداً. قوله: فلما قال: ”ولم يجب به مال“^{١٦٨} علم أنّه مقتول بحديده، أي قتيل المسلم الذي ليس من أهل البغي، ولا من قطّاع الطريق

- ١٤٠ أ، ب، ح، ل، م - على الصبي؛ + للصبي.
- ١٤١ أ، ب، ل - على الصبي؛ + للصبي؛ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
- ١٤٨ أ - للاستغناء.
- ١٤٩ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
- ١٥٢ أ: الذنب.
- ١٥٤ أ، ب، ل، م + لا.
- ١٥٥ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢.
- ١٥٦ مجمع البحرين وملتقى التيرين لابن الساعاتي، ١٧٨.
- ١٥٧ ح، م - إنما؛ ح + لا.
- ١٥٨ أ، ب، ل، م - لكن؛ وفي هامش أ، ح، م: لا يخفى ما فيه حسن التعبير.
- ١٥٩ أ، ب، ل، م: وفي.
- ١٥٠ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.
- ١٥١ أ، ب، ح، ل، م: وكل.
- ١٥٢ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١؛ م؛ ح - إلى آخره.
- ١٥٣ ح: غيره.
- ١٥٤ ح، ل، م: الأحد.
- ١٥٥ وفي هامش أ، ب، ح، ل، م: وإنما قلنا أعاد لدخوله تحت قوله: ”في معنى شهداء أحد.“
- ١٥٦ ح: قلنا.
- ١٥٧ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
- ١٥٨ أ - للاستغناء.
- ١٥٩ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
- ١٦٠ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١؛ وفي هامش ب، ح، ل، م: فيه إشارة إلى تعميم المعركة؛ وفي هامش ح، م + المعركة موضع الحرب.
- ١٦١ م: يتناول.
- ١٦٢ ب - لم.
- ١٦٣ ب - بغير الحديده.
- ١٦٤ وفي هامش أ، ب، ل، م: وإنما قلنا ”فبالأولى“، لأنّ من (ب - من) وجد ميتاً جريحاً في المعركة يحتمل أن لا يكون مقتولاً للمشركين، لكنّ الظاهر أنّهم قتله، فحكّمنا بشهادته بناء على الظاهر، ومن شوهد قتله مقطوع أنّ المشركين قتله، فالحكم بشهادته مبنيّ على العلم، لا على الظاهر.
- ١٦٥ ل: شهود.
- ١٦٦ أ، ح، ل، م - بغير الحديده.
- ١٦٧ ب - قوله ”والمراد أنّ المال لا يجب بنفس القتل ... إذا كان مقتولاً لإحدى الطوائف المذكورة بغير الحديده شهيداً.“
- ١٦٨ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

والذبيّ لا مطلقاً، فلا يرد عليه أنه يلزم من ذلك أن يخرج ”من قتله المشركون أو أهل البغي أو قطع الطريق“^{١٦٩} [١٥٤ظ] من هذا التعريف أيضاً.

قوله: ”أي غير ثوب يختص بالميت“^{١٧٠} إشارة إلى أن الإضافة ههنا بمعنى اللام التي للاختصاص كما في قولك: ”الجل للفرس“، لا التي للملك كما في قولك: ”المال لزيد“؛ لأن الميت ليس أهلاً للملك، ولكن يمكن أن يجعل للملك باعتبار ما كان أي عين^{١٧١} ثوب كان ملكاً له في حياته.

قوله: ”ويزداد وينقص ليتم كفته“^{١٧٢} أي يزداد إذا كان ناقصاً عن العدد المسنون، وينقص إذا كان زائداً عليه، وإتمام الكفن بالزيادة ظاهر، وبالنقصان غير ظاهر، وبيانه: أن الكفن إذا كان زائداً على العدد المسنون يكون إسرافاً مخالفاً للسنة، فهو من هذه^{١٧٣} الجهة ناقص، فإذا نقص^{١٧٤} منه^{١٧٥} ما^{١٧٦} زاد على العدد المسنون صار موافقاً لها، وبذلك يتم نقصانه الذي جاء من زيادته عليه.

قوله: ”أي لو لم يكن معه“ إلى آخره^{١٧٧} ما ذكرنا من تفسير الزيادة والنقصان هو الظاهر الخالي عن الإشكال.^{١٧٨} وأما ما ذكره الشارح، فلا يخلو عن^{١٧٩} إشكال؛ لأن ضمير ”معه“ لا يخلو إما أن يكون عائداً إلى الشهيد أو إلى ثوبه، فإن عاد إلى الشهيد كان المعنى لو لم يكن مع الشهيد ما يكون من جنس الكفن يزداد، ولو كان معه ما ليس من جنسه^{١٨٠} ينقص، وهذا كما يرى لأن الزيادة والنقصان يقتضيان وجود أصل، ولا وجود لأصل ههنا، وإن كان عائداً إلى ثوبه يصح معنى الزيادة والنقصان، لكن يكون التعرض للنقصان مستدركا، إذ قد علم ذلك من قوله: ”فيتزع عنه غير ثوبه“^{١٨٢} مع^{١٨٣} أن الملائم لما قصده أن يقول: ”ولو كان معه“^{١٨٤} ما يكون من جنسه زائداً ينقص“؛^{١٨٥} لا^{١٨٦} ما ذكره هذا، وقد التبس على كثير من الطلبة أن الواقع ههنا أي في قوله: ”ولو كان ما ليس^{١٨٧} من جنسه“^{١٨٨} هو ”ليس“ بالياء المنقوطة بنقطتين من تحت أو هو ”ليس“ بالياء المنقوطة بنقطة من تحت، فذهب إلى كلٍ بعض، وأنت وإن^{١٨٩} كنت بعد تأملك^{١٩٠} فيما ذكرناه تفق على ما هو الحق، لكن لا بأس إن تعرضنا صريحاً لما هو الحق منهما، فنقول:

١٦٩ الهداية في شرح بداية المبتدي للمريناني، ٩٢/١.

١٧٠ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

١٧١ أ، ب، ح، ل، م: غير.

١٧٢ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

١٧٣ ب: هذا.

١٧٤ ل: انتقص.

١٧٥ ح: منها.

١٧٦ ح - ما.

١٧٧ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

١٧٨ وفي هامش أ، ب، ح، ل، م: هذه العبارة لا إشكال فيها (ب):

فيه، وأما عبارة (أ - عبارة) + ما وقع في الهداية وهي (ح):

على) قوله ”ويزيدون وينقصون (أ - وينقصون) ما شاؤوا

إتماماً للكفن“ فلا يخلو عن شيء؛ (ح: الشيء) لأنها تدلُّ

على أن يكون أمر الزيادة والنقصان (أ - والنقصان) مفوضاً

إلى مشيئتهم مع أن إتمام الكفن ونقصانه بالمعنى المذكور (أ)

- بالمعنى المذكور يقتضي عدداً معيناً، (أ) + بالمعنى

المذكور) فإذا تعلقت (ح: تقدمت) المشيئة بغير ذلك العدد

لا يحصل إتمام الكفن، فالمناسب حذف المشيئة كما فعل

المصنف.

١٧٩ م - إشكال.

١٨٠ ب، ح، م: جنس الكفن.

١٨١ ب - قوله.

١٨٢ وقاية الرواية في مسائل الهداية لبرهان الشريعة، ٥٢.

١٨٣ أ، ل: من.

١٨٤ ب - معه.

١٨٥ وقاية الرواية في مسائل الهداية لبرهان الشريعة، ٥٢.

١٨٦ أ: لأن.

١٨٧ ل - ما ليس.

١٨٨ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

١٨٩ م: إن.

١٩٠ ح، م: تأمل.

الحقُّ هو اختيار^{١٩١} "ليس" الذي^{١٩٢} من الأفعال الناقصة؛ لأنَّ المعنى حينئذ يكون "لو كان مع ثوبه ما لبس من جنس الكفن ينقص منه"، وهذا معنى لا بأس به في نفسه. وإذا كان "لبس"^{١٩٣} الذي هو من الأفعال^{١٩٤} التامة يكون المعنى: "ولو كان مع ثوبه ما لبسه"^{١٩٥} من جنس الكفن ينقص عنه، ولا شكَّ أنَّه إذا كان مع ثوبه ما هو من جنس الكفن لا ينقص عنه مطلقاً، بل إذا زاد على العدد المسنون، ولا دلالة للعبارة عليه مع ما^{١٩٦} فيها من الركافة، وأيضاً حسن^{١٩٧} المقابلة مع قوله: "لو لم يكن معه ما يكون من جنس [١٥٥] الكفن"^{١٩٨} يقتضي ذلك؛ لأنَّه على ذلك التقدير يكون قوله: "ولو كان ما ليس من جنسه"^{١٩٩} في قوَّة قولنا^{٢٠٠} "ولو كان ما لا يكون من جنسه"، فيقابل قوله: "ما يكون من جنس الكفن" بخلاف ما إذا^{٢٠١} كان فعلاً تاماً، فإنَّه لا تحصل هذه المقابلة كما لا يخفى. لا يقال "المقابل لقوله: "لو لم يكن معه ما يكون من جنس الكفن" هو "ولو كان معه ما يكون من جنس الكفن"، لا "وإن كان معه ما لا يكون من جنس الكفن"؛ لأنَّا نقول: كلُّ منهما مقابل له باعتبار، لكنَّ النقصان لما لم يتأتَّ على ذلك التقدير إلاَّ على تقدير^{٢٠٢} ويتأتَّى على هذا التقدير على كلِّ تقدير. وكان المقصود التعرُّض لما^{٢٠٣} يقتضي النقصان تعرُّض لهذا دون ذلك، ويعلم من هذا وجه آخر لاختيار ليس الذي هو من الأفعال الناقصة، فتأمل.^{٢٠٤}

قوله: "ولم يذكر^{٢٠٥} أنَّه وجد في موضع يجب القسامة أو لا"^{٢٠٦} هذا ممنوع؛ لأنَّ "أهل المحلَّة"^{٢٠٨} إشارة إليه، ولا يخفى أنَّ الأولى ترك "أو لا".

قوله: "لأنَّ نفس القتل يوجب الدية، فعدم وجوبها"^{٢٠٩} لعارض^{٢١٠} جهل^{٢١١} القاتل لا يجعله^{٢١٢} شهيداً.^{٢١٣} وأنت^{٢١٤} خير بأنَّ هذا^{٢١٥} التعليل لا يلائم رواية الذخيرة واعتبارها، فإنَّه لا يعتبر نفس القتل،^{٢١٦} وإنَّما يعتبر العارض كما سيصرِّح به في قتيل المصر، فلا وجه لاعتباره ههنا، وأيضاً الجهل بالقاتل لا يوجب عدم وجودها؛^{٢١٧} لأنَّها تكون حينئذ على بيت المال كما صرِّح به في الديات. وعلى هذا ففي الصورة الأولى لا يكون شهيداً أيضاً؛ لأنَّ الدية حينئذ^{٢١٨}

في المصر غسل ... إنَّما المحتاج إلى بيان حكمه هو القتيل الذي لم يعلم قاتله، فتأمل.

ح - قوله.

في م - ولم يذكر، صح في هامش.

شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٥/٢.

الذخيرة البرهانية لبرهان الدين ابن مازة، ٤٤٢/٢.

ح، ب، ل، م: وجودها.

ح: العارض.

ح، م: مجهول.

ل: لا يجعل.

شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٥.

ب: وأنت.

ب - هذا.

أ + القتل.

ل: وجوبها.

ح، ل - حينئذ.

١٩١ أ، ل - هو اختيار.

١٩٢ أ، ل - الذي.

١٩٣ ح - لبس، صح في هامش.

١٩٤ ح: أفعال.

١٩٥ ح: لبسه.

١٩٦ ب - ما.

١٩٧ أ، ل: أحسن.

١٩٨ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

١٩٩ ب: جنس.

٢٠٠ أ، ل - في قوَّة قولنا؛ + في قوله.

٢٠١ ب - إذا.

٢٠٢ وفي هامش ل: هو كونه زائداً على القدر المسنون.

٢٠٣ ل + لا.

٢٠٤ ب، ح، م - قوله "أي غير ثوب يختصُّ بالميت ... ويعلم من

هذا وجه آخر لاختيار ليس الذي هو من الأفعال الناقصة،

فتأمل."؛ ب، ح، م + قال صاحب الهداية "ومن وجد قتيلاً

تجب على بيت المال^{٢١٩} للجهل بالقاتل،^{٢٢٠} ووجوب الدية، وإن كان لعارض يمنعه من أن يكون شهيداً على رواية الذخيرة كما سيصريح به.^{٢٢١}

قال^{٢٢٢} صاحب^{٢٢٣} الهداية: ”ومن وجد قتيلاً في المصغر غسل.“^{٢٢٤} هذه العبارة بظاهرها تدلُّ أن المراد به من^{٢٢٥} لم يشاهد قتله،^{٢٢٦} وإذا لم يشاهد القتل، فالظاهر أن يكون القاتل غير معلوم، فلذلك علَّل غسله بأنَّ الواجب فيه القسامة والدية. وصحَّ استثناء قوله: ”إلا إذا علم أنه قتل^{٢٢٧} بحديدة ظلماً“^{٢٢٨} منه استثناءً متصلاً على تقدير أن يكون القاتل غير معلوم، ولا يصحُّ استثناءه منه على تقدير أن يكون القاتل معلوماً؛^{٢٢٩} لأنه غير مندرج في ”ومن“^{٢٣٠} وجد قتيلاً في المصغر“^{٢٣١} على ذلك التقدير، لا يقال ”نحن نحمل الاستثناء على المنقطع، فلا يجب اندراجه تحت المستثنى منه“؛ لأنَّنا نقول:^{٢٣٢} حمل الاستثناء على الاستثناء المنقطع مع كونه خلاف الظاهر لا يجدي بباطل؛ لأنَّه لا يحصل به التوفيق بين الرويتين، مع أنَّ حكم القتل إذا كان قتله بالحديدة وكان قاتله معلوماً قد علم [١٥٥ظ] ممَّا سبق. إنَّما المحتاج إلى بيان حكمه هو القاتل الذي لم يعلم قاتله، فتأمل.^{٢٣٣}

قال صاحب^{٢٣٤} الهداية: ”وهو عقوبة“^{٢٣٥} إلى آخره^{٢٣٥} يريد أنَّ القصاص ليس كالدية عوضاً عن النفس ليخفَّ^{٢٣٦} به أثر الظلم، بل هو^{٢٣٧} عقوبة من عند الله تعالى للقاتل جزاءً له كالحدود، فلا يلزم من إيجاب القتل للقصاص أن لا يكون المقتول شهيداً كما يلزم من إيجابه للدية ذلك. ويرد عليه أنَّ هذا يقتضي أن يكون القصاص حقاً محضاً لله تعالى، وأن لا يجوز العفو عنه كما لا يجوز العفو عن الحدود كما فيمن قتله قطع الطريق؛ فإنَّه لا يجوز عفو الولي عنه مع أنَّه يجوز عفو من القتل والورثة أيضاً. فالأولى أن يعلَّل ذلك بأنَّ فائدة القصاص لما لم ترجع إلى المقتول، بل ترجع إلى وليه وسائر الناس، وفائدة الدية تعود^{٢٣٨} إليه أيضاً حتَّى تُقضى منها ديونته، وتتفدُّ^{٢٣٩} وصاياه لم يخفَّ أثر الظلم بالقصاص^{٢٤٠} بالنسبة إلى القاتل^{٢٤١} وخفَّ بالدية.

^{٢٢٠} أ، ب، ل، م: من.
^{٢٢١} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغنياني، ٩٣/١.
^{٢٢٢} وفي هامش أ، ب، ح، ل، م: إشارة إلى السؤال قد وقع من بعض المدرسين وإلى حوايه.
^{٢٢٣} ح - قال صاحب الهداية: ”ومن وجد قتيلاً في المصغر غسل... إنَّما المحتاج إلى بيان حكمه هو القاتل الذي لم يعلم قاتله، فتأمل.“
^{٢٢٤} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغنياني، ٩٣/١.
^{٢٢٥} ب، م - إلى آخره.
^{٢٢٦} ح: للخف.
^{٢٢٧} أ - هو.
^{٢٢٨} ح: يعود.
^{٢٢٩} ح: وينفذ.
^{٢٣٠} أ، ب، ح، م - أثر الظلم بالقصاص؛ + بالقصاص أثر الظلم.
^{٢٣١} ل: القتل.

^{٢٢٩} م - كما صرح به في الديات. وعلى هذا ففي الصورة الأولى لا يكون شهيداً أيضاً؛ لأنَّ الدية حينئذ تجب على بيت المال.
^{٢٣٠} أ - للجهل بالقاتل.
^{٢٣١} ب، ح، م + قوله ”أي غير ثوب يختص بالميت... ويعلم من هذا وجه آخر لاختيار ليس الذي هو من الأفعال الناقصة، فتأمل.“
^{٢٣٢} م: قوله.
^{٢٣٣} أ، ب، م: في الهداية.
^{٢٣٤} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغنياني، ٩٣/١.
^{٢٣٥} أ: ما.
^{٢٣٦} وفي هامش أ، ح: ومن لم يشاهد قتله فالظاهر أن يكون قاتله غير معلوم.
^{٢٣٧} ب: قاتل.
^{٢٣٨} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغنياني، ٩٣/١.
^{٢٣٩} م - ولا يصحُّ استثناءه منه على تقدير أن يكون القاتل معلوماً، صح في هامش.

قوله: ”أقول: هذه الرواية مخالفة لما ذكر في الذخيرة.“^{٢٤٢} قد حمل بعض شراح^{٢٤٣} الهداية قوله ”إلا إذا علم أنه قتل بحديدة ظلماً“^{٢٤٤} على ”ما إذا علم قاتله عيناً“^{٢٤٥}. ثم قال: ”وأما إذا علم أنه قتل بحديدة ظلماً، ولكن لم يعلم قاتله يغسل لهما أن الواجب هناك الدية والقسامة على أهل المحلّة“^{٢٤٦} وقال: ”لفظ^{٢٤٧} الكتاب يشير^{٢٤٨} إلى هذا حيث قال ”لأن الواجب فيه القصاص“^{٢٤٩}، والقصاص لا يجب إلا على القاتل المعلوم.“^{٢٥٠} أقول: فعلى هذا لا مخالفة بين رواية الذخيرة والهداية.^{٢٥١} وما^{٢٥٢} ذكره مع كونه^{٢٥٣} غير مستقيم لما ذكرناه آنفاً، يرد عليه أن القصاص يجب على القاتل المتعمّد جزاء للقتل للعمد^{٢٥٤} سواء كان معلوماً أو مجهولاً.

قال في الهداية: ”القصاص واجب بقتل^{٢٥٥} كلّ محقون الدم على التأييد إذا قتل عمداً.“^{٢٥٦} وقد صرح به^{٢٥٧} غيره^{٢٥٨} أيضاً^{٢٥٩} ب”أن في القتل العمد مطلقاً يأثم القاتل ويجب القود.“^{٢٦٠} وقال أيضاً: ”القسامة ما شرعت لتنجب الدية إذا أنكلوا بل شرعت ليظهر القصاص بتحزّهم عن اليمين الكاذبة، فيقرّوا بالقتل، فإذا حلفوا حصلت البراءة عن القصاص“^{٢٦١} فإنّ قوله: ”ليظهر القصاص“، وقوله: ”حصلت البراءة عن القصاص“ شاهداً^{٢٦٢} عدل^{٢٦٣} على أن الواجب فيه أوّلاً القصاص. وإذا تقرّر هذا ظهر أنه لا معنى لحمل عبارة الهداية على ما ذكره الشارح المذكور، وأنه لا إشارة فيها إلى ما ذهب إليه، بل نقول فيها إشارة إلى خلاف ما ذهب إليه؛ فإنّ قوله: ”لا يتخلّص عنها“^{٢٦٤} ظاهراً^{٢٦٥} إمّا في الدنيا أو في العقبى“^{٢٦٦} يشير إلى أن القاتل المتعمّد لا يتخلّص [١٥٦] عن العقوبة ظاهراً^{٢٦٧} بأن لا يعفو عنه أو لا يصلح معه، فهو يعاقب إمّا في الدنيا بأن يكون معلوماً، ويظفر به، فيستوفى منه القصاص أو في الآخرة بأن لا يكون معلوماً أو يكون معلوماً، ولكن لم يحصل الظفر به،^{٢٦٨} فلم يستوف منه القصاص، إذ لا شكّ في تناول قوله ”أو في العقبى“ لهذين الاحتمالين، فالتخصيص بأحدهما من ضيقّ الفطن هذا، ولكن بقي القول في أن آية^{٢٦٩} الروايتين أدقّ وأيهما أولى؟ فنقول: لا شبهة في أن ما ذهب إليه صاحب الهداية أدقّ، لكنّ الأولى في نظري القاصر رواية الذخيرة؛

- ٢٤٢ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٦/٢؛ وفي هامش م: فدفعوا سؤال المخالفة بذلك من الروايتين.
- ٢٤٣ أ، ب، ح: شارحي؛ م: شارحوا؛ م، ح + هو أكمل الدين ومن تبعهم.
- ٢٤٤ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.
- ٢٤٥ فتح القدير على الهداية لابن الهمام، ١٤٩/٢.
- ٢٤٦ الذخيرة البرهانية لبرهان الدين ابن مازة، ٤٤٢/٢.
- ٢٤٧ ب، ح، ل، م: ولفظ.
- ٢٤٨ ل - يشير.
- ٢٤٩ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.
- ٢٥٠ درر الحكام شرح غرر الأحكام لمنلا خسرو الحنفي، ١٧٠/١.
- ٢٥١ م + أقول.
- ٢٥٢ م: ما.
- ٢٥٣ ح - مع كونه، صح في هامش.
- ٢٥٤ أ، ب، ل، م: المتعمّد.
- ٢٥٥ ح: نقتل.
- ٢٥٦ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٤٤٤/٤.
- ٢٥٧ ب، ح، ل، م - به.
- ٢٥٨ م: غير.
- ٢٥٩ أ، ح: وأيضاً.
- ٢٦٠ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٤٤٣-٤٤٢/٤، ٤٥٧.
- ٢٦١ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٤٩٨/٤؛ وفي هامش م: لكن لما لم يعلم القاتل وحلف أهل المحلّة بأنهم لم يقتلوه ولم يعلموا له قاتلاً حكم عليهم بالدية صيانة لدم المؤمن من أن يكون هدراً.
- ٢٦٢ أ: شاهد.
- ٢٦٣ م - عدل، صح في هامش.
- ٢٦٤ أ، ب، ح، ل، م: عن العقوبة.
- ٢٦٥ ب، م - ظاهراً.
- ٢٦٦ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.
- ٢٦٧ ح - إمّا في الدنيا أو في العقبى يشير إلى أن القاتل المتعمّد لا يتخلّص عن العقوبة ظاهراً.
- ٢٦٨ أ، ح، م: عليه.
- ٢٦٩ أ، ب، ل، م: أي.

لأنه بوجوب الدية يخفُّ أثر الظلم سواء كان وجوبه بنفس القتل أو لعارض؛ لأنَّ المال يكون عوضاً عنه^{٢٧٠} على كلا التقديرين، وبقاء عوضه نوع بقاء له كما صرَّحوا به؛ فلذلك يخفُّ أثر الظلم^{٢٧١} بوجوب الدية، وإذا خفَّ أثر الظلم عنه لا يكون شهيداً كما صرَّح به في الهداية. وكأنَّه لهذا اختارها^{٢٧٢} صاحب الوقاية،^{٢٧٣} لكنَّ الواقع في الكنز موافق لرواية الهداية حيث قال رحمه الله عليه: ”ويغسل إن قتل جنباً أو صبياً أو ارتث ... أو قتل في المصر، ولم يعلم أنه قتل بحديدة ظلماً.“^{٢٧٤}

هذا ما لاح في هذا^{٢٧٥} المقام للخاطر الفاتر من غير استعانة بشيء من الدفاتر، فنظر الله تعالى من نظر بعين الإنصاف، واجتنب عن رذيلتي الجور والاعتساف وإن لا، ولا، فكلاً.

والحمد لله حمد الشاكرين، والصلاة على سيدنا محمَّد وآله أجمعين.

تمَّت الرسالة لمولانا محيي الدين العجمي رحمة الله تعالى عليه.

تمَّت في ١٢ من شهر ذي الحجَّة . ١٩٧٤^{٢٧٦}

٢٧٠ أ - عنه.
٢٧١ ح - عوضاً عنه على كلا التقديرين وبقاء عوضه نوع بقاء له كما صرَّحوا به، فلذلك يخفُّ أثر الظلم.
٢٧٢ ل: اختاره.
٢٧٣ وقد اختلف في نسبة الوقاية إلى مؤلفه، فذهب بعضهم إلى أنه برهان الشريعة محمود بن أحمد صدر الشريعة المحجوبي البخاري (ت. القرن السابع والثامن هـ/القرن الثالث عشر والرابع عشر م)، وذهب بعضهم إلى أنه تاج الشريعة أبو عبد الله عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحجوبي البخاري (ت. ١٣٠٩ هـ/١٧٠٩ م). (انظر: الفوائد البهية للكنوي، ١٠٩-١١٢). نسب مرتضى بدر، (”وقاية الرواية“ الموسوعة الإسلامية لوقف الديانة التركي، ٤٣/١٠٦-١٠٧)، وعمر الفاروق آتان الوقاية إلى برهان الشريعة محمود بن أحمد صدر الشريعة المحجوبي البخاري (وقاية الرواية في مسائل الهداية، تحقيق: عمر الفاروق آتان، كتاب، إسطنبول، ٢٠٢١ م).

٢٧٤ تبين الحقائق شرح كنز الدقائق للزيلعي، ١/٢٤٩.

٢٧٥ أ - هذا.

٢٧٦ ب، م، ح، ل - تمَّت في ١٢ من شهر ذي الحجَّة ٩٧٤.

جواب حسام چلبی فی باب الشہید

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

[۱۵۲ظ] لَمَّا حَرَّرَ بَعْضُ فَضْلَاءِ ٢٧٧ زَمَانِنَا ٢٧٨ فِي بَابِ الشَّهِيدِ مَا خَطَرَ بِخَاطِرِهِ ٢٧٩ مِنْ الشَّبَهَاتِ الْوَارِدَةِ عَلَى الْهَدَايَةِ وَالْوَقَايَةِ، وَعَلَى شَرْحِ ٢٨٠ صَدْرِ الشَّرِيعَةِ أُرِدَتْ أَنْ أَحْزَرَ مَا سَنَحَ ٢٨١ لِبَالِي الْفَاتَرِ ٢٨٢ مِنْ حَلِّ تِلْكَ الشَّبَهَاتِ. فَأَقُولُ مَسْتَعِينًا بِالْمَلِكِ الْوَهَّابِ، وَاللَّهِ الْمَوْقُوفُ لِلصَّوَابِ. وَإِلَيْهِ الْمَرْجِعُ وَالْمَأْبُ.

قال المصنّف في ٢٨٣ باب الشَّهِيدِ: ٢٨٤ "هو كلُّ طاهر بالغ قتل بحديدة ظلماً، ولم يجب به مال، أو وجد ميتاً جريحاً في المعركة،" ... "ولم يجب به مال" احتراز ٢٨٥ عن قتل وجب به ٢٨٦ مال. ٢٨٧

قال ذلك البعض: "الأولى ترك قيد الطاهر؛ لأنه يستلزم أن لا يكون من وجب عليه الغسل شهيداً" ٢٨٨ إلى آخره. أقول: اعلم أن الشهيد نوعان؛ نوع لا يغسل، وهو الشهيد الذي يكون بمعنى ٢٨٩ شهداء أحد، ونوع يغسل، وهو الشهيد الذي لا يكون في معنى شهداء أحد، وهو أيضاً شهيد على لسان رسول الله ﷺ، كذا في حواشي الهداية وغيرها. وهذا الأخير هو المراد من إطلاق اسم الشهيد على حنظلة ٢٩٠ رضي الله عنه. ٢٩١ وكذا ٢٩٢ من قول صاحب الهداية وغيره "وإذا استشهد الجنب." ٢٩٣ والمقصود ههنا تعريف الشهيد الذي هو بمعنى شهداء أحد في ترك الغسل، لا تعريفه مطلقاً بحيث يتناول نوعيه، ولهذا قال المصنّف: "كلُّ طاهر بالغ" ٢٩٤ إلى آخره. وقال صاحب الهداية: "من قتله المشركون أو وجد" ٢٩٥ إلى آخره، ٢٩٦ فيبين حكم الشهيد الذي ٢٩٧ بمعنى شهداء أحد بقوله "لا يغسل." ٢٩٨ وتأويله بـ "أنه لا يغسل لحلول الموت، فيدخل فيه من وجب عليه الغسل" ممّا لا يقبله الذوق السليم ٢٩٩ في أمثال هذا المقام، ثمّ حمل تعريف الشهيد المستفاد من قول صاحب الهداية "من قتله المشركون" إلى آخره ٣٠٠ على ما يتناول غير الطاهر إنّما نشأ من ظاهر كلام المتن. وأمّا إذا ٣٠١ [و ١٥٣] نظر إلى شرحه، فلا مجال له. أو لا يرى أنّ قوله "فكلُّ" ٣٠٢ من قتل

٢٧٧ وفي هامش ب: وحنظلة رجل من أصحاب رسول الله ﷺ،

٢٧٨ ب - فضلاء زماننا؛ + الفضلاء؛ ف: أزماننا.

٢٧٩ وفي هامش أ: بخاطره شول نكتة كه كشتك قلبه خطور ايدر.

٢٨٠ ب - شرح.

٢٨١ وفي هامش أ: يقال: سنح لي أي عرض.

٢٨٢ وفي هامش أ: الفتر بالفتح، الضعف والانكسار.

٢٨٣ ف - المصنّف في.

٢٨٤ أ، ب - المصنّف في باب الشَّهِيد؛ ف + المصنّف.

٢٨٥ أ - احتراز، صح في هامش.

٢٨٦ ب: بقتله.

٢٨٧ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢؛ ف - فالطاهر احتراز عمّن وجب عليه الغسل ... ولم يجب به مال احتراز عن قتل وجب به مال.

٢٨٨ رسالة في باب الشَّهِيد من شرح الوقاية لمحيي الدين العجمي، ١٥٣ظ.

٢٨٩ ف: في معنى.

ظلمًا بالحديدة، وهو طاهر بالغ“ إلى آخره^{٣١٣} وإن ذكر في موقع التعليل، بقوله “لا يغسل”^{٣١٤} لكنّه في الحقيقة شرح وبيان لما أراد^{٣١٥} في المتن من قوله “أو قتله المسلمون” إلى قوله “ولا يغسل”.^{٣١٦} فكأنّه أشار باعتبار قيد “الطاهر” في الشرح إلى اعتباره في المتن، وأشار أيضًا باعتبار قيد “الحديدة” في الشرح إلى اعتباره في المتن،^{٣١٧} لكنّه^{٣١٨} لم يصرّح القيدين المذكورين في قتل المسلم اعتمادًا على انهما اعتبارهما فيه من تخصيص عدم اعتبارهما بمقابلة، وهو الذي ذكره بعده، وهو قوله: “ومن قتله أهل الحرب” إلى آخره،^{٣١٩} وقوله: “وإذا استشهد الجنب.” وإذا تأملت ما تلوناه عليك ظهر وجه فساد قول ذلك البعض أيضًا “وإنما خصّه ههنا بالذكر؛ لأنّه الذي لا يغسل مطلقًا” إلى آخره.^{٣٢٠}

قال في الهداية: “ولا ذنب للصبيّ، فلم يكن في يكن معناهم.”^{٣٢١} واعترض ذلك البعض بـ “أنّه يلزم منه أن لا يكون الرجل الطاهر عن الذنوب إذا قتله المشركون في معناهم، فلا يكون شهيدًا.”^{٣٢٢} انتهى كلامه. أقول: إن أراد أنّه يلزم منه أن لا يكون شهيدًا مطلقًا، فلا نسلم ذلك، إذ لا يلزم من انتفاء كونه شهيدًا هو بمعنى شهداء أحد انتفاء الشهادة المطلقة كما سبق تحقيقه منّا. وإن أراد أنّه يلزم منه أن لا يكون شهيدًا هو بمعنى شهداء أحد، فهو ملتزم في حقّ الرجل الطاهر عن^{٣٢٣} الذنب^{٣٢٤} إذا وجد مثل ذلك الرجل كالصبيّ، على أنّ وجود الرجل البالغ الطاهر عن الذنب^{٣٢٥} غير معلوم في غير عصر^{٣٢٦} النبيّ ﷺ، أو لا^{٣٢٧} يرى أنّ أبا حنيفة رحمه الله لم يحكم على شهداء أحد بكونهم طاهرين عن الذنوب، فكيف يحكم به على من قتلوا بعدهم^{٣٢٨} من البالغين؟ وفرض مثل ذلك الرجل فرض محض، ولا يقضى بالفرضيات، فليتأمل.

قال صدر الشريعة: “والمراد أنّ المال^{٣٢٩} لا^{٣٣٠} يجب [١٥٣ظ] بنفس القتل، فإنّ الأب إذا قتل ابنه بحديدة ظلمًا يكون الابن شهيدًا... ومن وجد ميتًا جريحًا في المعركة سواء قتل بحديدة أو لا.”^{٣٣١}

قال ذلك البعض: “هذا القيد قد وقع التصريح به في المجمع^{٣٣٢} وغيره؛ لكن لا يخفى أنّه إنّما يلائم رواية الهداية، ولا يلائم ما اختاره المصنّف من رواية الذخيرة، فإنّه لم يعتبر نفس القتل كما سيصرّح به.”^{٣٣٣} أقول: لا يخفى أنّ موجب الشهادة وعدمها إنّما^{٣٣٤} نفس^{٣٣٥} القتل في الأصل إذا لم يمنع مانع في ذلك الإيجاب. واعتبار نفس^{٣٣٦} القتل

٣١٤	ف: الذنوب.	٣٢٢	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١
٣١٥	ف - إذا وجد مثل ذلك الرجل كالصبيّ على أنّ وجود الرجل البالغ الطاهر عن الذنب.	٣٢٤	أ، ب - بقوله لا يغسل.
٣١٦	ف - في غير عصر.	٣٢٥	ب: أراد.
٣١٧	ب: ألا.	٣٢٦	أ، ب، ف: فلا يغسل؛ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
٣١٨	ف - قتلوا بعدهم؛ + بعدهم.	٣٢٧	ف - وأشار أيضًا باعتبار قيد “الحديدة” في الشرح إلى اعتباره في المتن.
٣١٩	أ + لا.	٣٢٨	ب: لكن.
٣٢٠	شرح الوقاية - لا؛ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢.	٣٢٩	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
٣٢١	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤-١٩٣/٢.	٣٣٠	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٣ظ.
٣٢٢	مجمع البحرين وملتنقى التّبرين لابن الساعاتي، ١٧٨.	٣٣١	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.
٣٢٣	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٤و.	٣٣٢	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٤و.
٣٢٤	ف: هو.	٣٣٣	ف: من.
٣٢٥	أ: بنفس.		
٣٢٦	أ - نفس، صح في هامش.		

هنا، وفي^{٣٢٧} صورة القتل بالعصى الصغير^{٣٢٨} إنما هو لعدم المانع فيه. وأما عدم اعتبار نفس القتل في صورة ما نقله عن الذخيرة، فلوجود المانع في إيجاب الشهادة، وهو كون القاتل غير معلوم، فإنه إذا لم يعلم قاتله جاز أن يكون هو متعدياً، فلا يكون القتل ظلماً، فلا يوجب نفس القتل هناك الشهادة، فلم يعتبر نفس القتل. وإذا لم يُعتبر يُصار إلى اعتبار أمر عارض^{٣٢٩} وهو وجوب الدية، وهذا، وإن كان عارضاً أخرج عن الشهادة كما ذكره.^{٣٣٠}

قال صدر الشريعة: "لكن في هذا التعريف نظر، وهو أنه لا يشمل ما إذا قتله المشركون، أو أهل البغي، أو قطع الطريق بغير الحديدية، .. [١٥٤] .. ولا يغسل، ويصلى عليه، ويدفن بدمه."^{٣٣١}

قال ذلك البعض: "منشأ هذا النظر هو ذكر قيد "الحديدية"، ولا شك أن تركه أولى."^{٣٣٢} أقول: قد مرّ منّا في أول البحث ما يتعلّق بقول صاحب الهداية من تحقيق الكلام وتبيين المرام، فليرجع إليه حتّى يظهر لك أيضاً^{٣٣٣} فساد ما ذكر ذلك البعض من قوله: "لكنه إنما ذكره بعد تعريف الشهيد على وجه يتناول المقتول بالحديدية وغيرها،"^{٣٣٤} فليتناقّل.^{٣٣٥}

قال ذلك البعض: "ويمكن أن يجاب عن النظر بأنه يعلم كونه شهيداً من قوله "أو وجد ميتاً جريحاً في المعركة."^{٣٣٦} أقول: إن أراد أن مفهوم قوله: "أو وجد ميتاً جريحاً في المعركة"^{٣٣٨} يتناول بطريق المطابقة لمن^{٣٣٩} قتله المشركون أو أهل البغي أو قطع الطريق، فهو^{٣٤٠} ممنوع؛ لأن الظاهر أن الوجدان غير مشاهدة القتل، وأن المعركة مخصوصة لموضع يصفون المسلمون فيه للقتال، وفي مادّة النقص لا يعتبر الوجدان في المعركة، بل اعتبرت مشاهدة القتل، وكذا لا يعتبر فيها ما اعتبر في المعركة، فلا يكون الوجدان في المعركة يتناوله.^{٣٤١} وإن أراد أن^{٣٤٢} حكم هذا من فهم [١٥٤] ذلك القول، ولو بطريق الالتزام كما يشعره قول المجيب في "الأولى"، فبعد تسليم انضمامه لا يحسن أن يكتفى بمثل هذا في التعريفات. ولهذا قال الشارح: "فالتعريف الحسن الموجز"^{٣٤٣} ولم يقل "والتعريف الصحيح الموجز". قال: صبي، وجنب وحائض ونفساء، ومن وجد قتيلاً في مصر لم يعلم قاتله.

^{٣٣٦} الهداية في شرح بداية المبتدي للمغني، ١/٩٢؛ وفي

هامش ب، ح، ل، م؛ فيه إشارة إلى تعميم المعركة؛ وفي

هامش ح، م؛ المعركة موضع الحرب.

^{٣٣٧} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحيي الدين

العجمي، ١٥٤.

^{٣٣٨} وقاية الرواية في مسائل الهداية لبرهان الشريعة، ٥٢.

^{٣٣٩} ب: ممن.

^{٣٤٠} ف: وهو.

^{٣٤١} أ، ب - بل اعتبرت مشاهدة القتل، وكذا لا يعتبر فيها ما اعتبر

في المعركة، فلا يكون الوجدان في المعركة يتناوله.

^{٣٤٢} ب - أن.

^{٣٤٣} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٣٣٧} ف: في.

^{٣٣٨} ب: ف: الصغيرة.

^{٣٣٩} ف: عارضياً.

^{٣٤٠} أ، ب - عارضياً.

^{٣٤١} أ، ب + وغسل صبي وحائض ونفساء وجنب، ومن وجد قتيلاً

في مصر لا يعلم قاتله؛ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢ -

١٩٥.

^{٣٣٦} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحيي الدين

العجمي، ١٥٤.

^{٣٣٧} ب - أيضاً.

^{٣٣٨} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحيي الدين

العجمي، ١٥٤.

^{٣٣٩} أ، ب - فليتناقّل.

قال صدر الشريعة: "فإنه إذا لم يعلم قاتله غسل سواء علم أن قتله وقع^{٣٤٤} بالحديدة، أو بالعصا الكبير، أو الصغير؛ لأن الواجب به^{٣٤٥} الدية والقسامة، هكذا^{٣٤٦} ذكر^{٣٤٧} في الذخيرة،^{٣٤٨} ولم يذكر أنه وجد في موضع تجب القسامة أو لا.^{٣٤٩} أقول: المراد أنه وجد في موضع تجب القسامة... وإن علم أنه قتل بالعصا الصغير يغسل إتفاقاً.^{٣٥٠} قال ذلك البعض: "قوله "لا يغسل،"^{٣٥١} لأن نفس القتل يوجب الدية" إلى آخره لا يلائم رواية الذخيرة واعتبارها.^{٣٥٢} أقول: قد مرّ هناك كلام فيما يتعلّق لإثبات الملائمة،^{٣٥٣} فليرجع إليه. ثم لا يخفى أن الكلام ههنا في الدية التي تصلح لأن يكون عوضاً عن النفس. ولا شك أن ما أعطي من بيت المال دية ليس بطريق التعويض عن^{٣٥٤} النفس؛ إذ الشيء إنما أعطي بطريق العوض عن الشيء إذا كان ملكاً خاصاً للمعطي، وأمّا ما أعطي من بيت المال ليس كذلك؛ فالدية التي أعطيت من بيت المال خارجة عمّا^{٣٥٥} نحن بصده.

قال صدر الشريعة: [١٥٥] و"وقد قال في الهداية: "من^{٣٥٦} وجد قتيلاً في المصر غسل؛ لأن الواجب فيه الدية والقسامة،... فلا بد أن يعتبر ما هو الواجب في مثل هذا القتل سواء كان أصلياً، أو عارضياً، فالواجب الدية، فلا يكون شهيداً.^{٣٥٧} قال ذلك البعض: "وقد حمل بعض شراح^{٣٥٨} الهداية قوله "إلا إذا علم أنه قتل بحديدة ظلماً"^{٣٥٩} على "ما إذا علم قاتله عيناً"^{٣٦٠}،^{٣٦١} ثم قال: "وأما إذا علم أنه قتل بحديدة ظلماً،^{٣٦٢} ولكن لم يعلم قاتله يغسل لما أن الواجب هناك الدية والقسامة على أهل المحلّة"^{٣٦٣} وقال: "لفظ^{٣٦٤} الكتاب يشير^{٣٦٥} إلى هذا حيث قال: "لأن الواجب فيه القصاص"^{٣٦٦}، والقصاص لا يجب إلا على القاتل المعلوم.^{٣٦٧} أقول: فعلى هذا لا مخالفة بين رواية الذخيرة والهداية. ... [١٥٥] على التأييد إذا قتل عمدًا.^{٣٦٨} وقد صرح به غيره.^{٣٦٩} أقول: في قوله: "يرد عليه أن القصاص يجب على القاتل المتعمّد"^{٣٧١} بحث^{٣٧٢}، وهو أنه إن أراد به^{٣٧٣} أن القصاص يقام بالفعل على القاتل المتعمّد

٣٦١	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥ظ.	٣٤٤	ب - وقع.
		٣٤٥	أ، ب - به.
٣٦٢	أ - على "ما إذا علم قاتله عيناً، ثم قال "وأما إذا علم أنه قتل بحديدة ظلماً، صح في هامش.	٣٤٦	أ، ب: كذا.
		٣٤٧	ب - ذكر.
٣٦٣	الذخيرة البرهانية لبرهان الدين ابن مازة، ٤٤٢/٢.	٣٤٨	ب - الذخيرة.
٣٦٤	ب، ح، ل، م: ولفظ.	٣٤٩	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٥/٢.
٣٦٥	ل - يشير.	٣٥٠	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٥/٢.
٣٦٦	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.	٣٥١	أ، ف - لا يغسل.
٣٦٧	درر الحكّام شرح غرر الأحكام لمنلا خسرو الحنفي، ١٧٠/١.	٣٥٢	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥و.
٣٦٨	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٤٤٤/٤.	٣٥٣	أ، ب: الملائم.
٣٦٩	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥ظ.	٣٥٤	ف: من.
		٣٥٥	ف: بما.
٣٧٠	ب - في قوله.	٣٥٦	أ: ومن.
٣٧١	رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥ظ.	٣٥٧	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٦/٢-١٩٧.
		٣٥٨	أ، ب، ف: شارحي.
٣٧٢	ف - بحث.	٣٥٩	الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.
٣٧٣	ف - به.	٣٦٠	فتح القدير على الهداية لابن الهمام، ١٤٩/٢.

المجهول، فلا شبهة في بطلانه. وإن أراد أن القصاص^{٣٧٤} يجب عليه في^{٣٧٥} نفس الأمر وإن لم يقيم عليه بالفعل لعجز الإقامة، فهو صحيح في نفسه، لكنَّ الكلام في كون هذا المعنى مرادًا من عبارة الهداية. وشرَّاحها لم يحملوا تلك العبارة على هذا المعنى؛ إذ لو أريد هذا المعنى لا يصلح لأن يكون تعليلاً لعدم الغسل؛ إذ لا شبهة أن القتل العمد^{٣٧٦} إذا كان يجب [فيه] الدية والقسماء، فيؤخذ الدية،^{٣٧٧} فيخفُّ أثر الظلم، فيغسل. وأشاروا^{٣٧٨} إليه بقولهم: ”وأما إذا علم أنه قتل بحدديدة ظلماً، ولم يعلم قاتله يغسل لما أن الواجب هناك الدية والقسماء“^{٣٧٩} كما يفصح عنه سوق كلام الهداية، بل حملوها على إقامة القصاص بالفعل. ولا شبهة أن القصاص لا يقام بالفعل إلا على القاتل المعلوم، ولهذا صوَّروا المسألة فيما علم قاتله عينا، فيحمل قوله: ”أو في العقبى“^{٣٨٠} على معنى أنه لا يتخلَّص عن العقوبة في العقبى على تقدير عدم استيفاء القصاص بالصلح^{٣٨١} أو بعدم الظفر لأن^{٣٨٢} لا^{٣٨٣} يكون معلوماً. ثم لا يخفى أن الواجب على المعترض^{٣٨٤} ههنا أن يتعرَّض لبطلان ما يبيِّنوا به وجه صحَّة كلامهم وحملهم عبارة الهداية على ما حملوه، وليس في كلامه ما يفيد بذلك.^{٣٨٥} ولعلَّ صدر الشريعة بردَّ الطريقة^{٣٨٦} أشار بقوله: ”لأنَّ نفس هذا القتل أوجب القصاص“^{٣٨٧} إلى توجيه قول صاحب الهداية ”فيه القصاص“ معنى أنه أراد به أن نفس هذا القتل أوجب القصاص^{٣٨٨} فهذا لم يجب الغسل، وبه علم أن لفظ الكتاب لا يدلُّ على ما حمله شرَّاح الهداية، وأشار بقوله: ”وأما وجوب الدية“ إلى آخره^{٣٨٩} إلى جواب^{٣٩٠} ما أشاروا إلى الاستدلال على ما حملوه بقولهم: ”وأما إذا علم أنه قتل بحدديدة ظلماً“ إلى آخره.^{٣٩١} ومن غفل عن هذه الدقيقة من المتأخِّرين كصاحب الغرر^{٣٩٢} [١٥٦ و] وغيره اعترض على صدر الشريعة ب”أنه لم يتأمل في عبارة الهداية، ولم ينظر في شروحها. ومن تأمَّل في عبارة الهداية، ونظر في شروحها علم أن كلام الهداية والذخيرة واحد لا مخالفة بينهما.“^{٣٩٣} والعجب إنَّما نسب^{٣٩٤} إلى صدر الشريعة من عدم التأمل والنظر، ويمتري فالمرمى حيث ظلَّ وبات،^{٣٩٥} وبالجملة أن صدر الشريعة اعتبر نفس القتل، فوجَّه عبارة الهداية بما يوافق هذا الاعتبار، وشرَّاح الهداية لم يعتبروها.^{٣٩٦} لكنَّ عندي أن اعتبار صدر الشريعة أحقُّ باعتبار الشرع، وأوفق بنظر الاستحسان؛ لأنَّ وجوب الدية في صورة ما لم يعلم قاتله بالحدديدة، وإن اقتضى الغسل إلا أنه عرضي لا ذاتي، ونفس هذا القتل يقتضي

- ٣٧٤ - ف يقام بالفعل على القاتل المتعمد المجهول، فلا شبهة في بطلانه. وإن أراد أن القصاص.
- ٣٧٥ ف + هذا.
- ٣٧٦ أ، ب: المتعمد.
- ٣٧٧ ف - القتل العمد إذا كان يجب [فيه] الدية والقسماء، فيؤخذ الدية؛ + أن القاتل المتعمد إذا كان مجهولاً لا يجب الدية والقسماء ليؤخذ.
- ٣٧٨ ف: كما أشاروا.
- ٣٧٩ الكفاية شرح الهداية لتاج الشريعة، ١٠٦ ظ.
- ٣٨٠ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.
- ٣٨١ ب - عن العقوبة في العقبى على تقدير عدم استيفاء القصاص بالصلح.
- ٣٨٢ ف: بأن.
- ٣٨٣ ب - لا.
- ٣٨٤ ب: المتعرض.
- ٣٨٥ ب: ذلك.
- ٣٨٦ أ - برد الطريقة.
- ٣٨٧ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٦/٢.
- ٣٨٨ أ ب - إلى توجيه قول صاحب الهداية ”فيه القصاص“ معنى أنه أراد به أن نفس هذا القتل أوجب القصاص.
- ٣٨٩ شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٦/٢.
- ٣٩٠ أ: وجوب؛ ف: جواب بنا.
- ٣٩١ الكفاية شرح الهداية لتاج الشريعة، ١٠٦ ظ.
- ٣٩٢ محمَّد بن فراموز الشهير بالمولى خسرو (ت. ٨٨٥/١٤٨٠م) وهو عالم بفقہ الحنفية والأصول. من تصانيفه: در الحکام في شرح غرر الأحكام، ومرقاة الوصول إلى علم الأصول، وحاشية على التلويح، وحاشية على المطول. انظر: الفوائد البهية للكتوبي، ١٨٤؛ هديَّة العارفين لإسماعيل باشا، ٢١١/٢؛ الأعلام للزركلي، ٣٢٧/٦.
- ٣٩٣ در الحکام شرح غرر الأحكام لمنلا خسرو الحنفي، ١٧٠/١.
- ٣٩٤ ف: نسبة.
- ٣٩٥ ب - ويمتري حيث ظلَّ وبات.
- ٣٩٦ ف: لم يعتبرها.

لذاته^{٣٩٧} القصاص،^{٣٩٨} ومقتضى القصاص ليس إلا عدم الغسل، فلا شبهة أن اعتبار الذاتيّ أرجح وأقوى من اعتبار العارض، وإلى هذا^{٣٩٩} أشار صدر الشريعة بقوله: "لأن نفس هذا القتل أوجب القصاص، وأما وجوب الدية والقسامة؛ فلعارض العجز عن إقامة القصاص، فلا يخرج هذا العارض عن أن يكون شهيداً."^{٤٠٠}

قال في الهداية: "ومن وجد قتيلاً في المصغر غسل، لأن الوجوب فيه الدية والقسامة، فخفف أثر الظلم" إلى آخره.^{٤٠١} قال ذلك البعض: "أراد بقوله "وهو عقوبة" إلى آخره أن القصاص ليس كالدية عوضاً عن النفس ليخفف به أثر الظلم" إلى آخره. أقول: لا يخفى^{٤٠٢} عليك أن كون القصاص عقوبة من عند الله للقاتل لا يقتضي أن يكون حقاً محضاً لله تعالى، وأن يكون كالحدود؛ إذ الظاهر أن معنى العقوبة لا يستلزم ذلك أصلاً. غايته يستلزم أن يكون فيه حق الله^{٤٠٣} تعالى، وهذا لا يمنع أن يكون فيه حق العبد، وهو غالب في القصاص كما تقرّر في كتب الأصول، فلا يلزم حينئذ أن لا يجوز العفو عنه، وإنما يلزم ذلك إن لو لم يكن [١٥٦ظ] فيه حق العبد أصلاً، بل كان فيه حق محض لله تعالى فقط أو كان فيه حق العبد وحق الله تعالى غالب، فأين يثبت ذلك؟ بل نقول الظاهر أن العقوبة للقاتل إنما شرعت لتشقيّ^{٤٠٤} صدور أولياء القتل فقط، وما هذا إلا نفع خاصّ لهم،^{٤٠٥} فلا يكون القصاص إلا حق العبد،^{٤٠٦} وهو^{٤٠٧} حق^{٤٠٨} وليّ القصاص كما ذكره صدر الشريعة في أوّل كتاب الحدود حيث قال "وأما القصاص فلائنه حقّ وليّ القصاص."^{٤٠٩} قال صدر الشريعة: "أو قتل بحدّ أو قصاص؛ لأنّ هذا القتل ليس بظلم، أو جرح وارتت... أو قطع طريق غسل^{٤١٠} ولا يصلّي عليه."^{٤١١}

هذا ما تيسّر^{٤١٢} لي من الكلام في هذا المقام، والعلم عند^{٤١٣} الملك العلام.^{٤١٤}

تمت بعون الله الملك القدير،^{٤١٥} تمّت في ١٢ ذي الحجّة من شهور سنة أربع وسبعين وتسعمائة.^{٤١٦}

٤٠٨	أ: وحق.	٣٩٧	ف - لذاته.
٤٠٩	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٨/٣.	٣٩٨	ف + لذاته.
٤١٠	أ، ب: يغسل.	٣٩٩	ف - هذا.
٤١١	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٧/٢-١٩٨.	٤٠٠	شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٦/٢.
٤١٢	أ: ينسب.	٤٠١	الذخيرة البرهانية لبرهان الدين ابن مازة، ٩٣/١.
٤١٣	ب - عند.	٤٠٢	أ - لا يخفى.
٤١٤	أ: الخبير.	٤٠٣	ف + حق الله.
٤١٥	ب - تمّت بعون الله الملك القدير.	٤٠٤	ب: لتشفي.
٤١٦	ب، ف - تمّت في ١٢ ذي الحجّة من شهور سنة أربع وسبعين وتسعمائة.	٤٠٥	ف: بهم.
		٤٠٦	أ: عبد.
		٤٠٧	أ- وهو.

رسالة في باب الشهيد

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

[١٥٧ظ] قال في الهداية: "الشهيد من قتله المشركون أو وجد في المعركة أو به أثر أو قتله المشركون ظلماً، ولم يجب بقتله دية، فيكفن، ويصلي عليه، ولا يغسل؛ لأنه في معنى شهداء أحد، وقال ﷺ فيهم: "زملوهم بكلوهم ودمائهم، ولا تغسلوهم، فكل من قتل بالحديدة ظلماً، وهو طاهر بالغ، ولم يجب به عوض مالي، فهو في معناهم، فيلحق بهم."^{٤١٧}

أقول: هذا التعريف يتناول الطاهر وغيره. الظاهر أن الحكم بعدم الغسل لشهيد ألحق بشهداء أحد من كل وجه. يدل عليه قوله: "لأنه بمعنى شهداء أحد" وأيضاً ذكر أحكام الشهيد الذي ليس بمعنى شهداء أحد على التفصيل بقوله: "وإذا استشهد الجنب غسل عند أبي حنيفة رحمه الله"^{٤١٨} شاهد عدل على عموم التعريف وخصوص الحكم. وكذا قول الأكمل: "وحكمه أنه يكفن بالاتفاق، ولا يغسل إذا كان في معنى شهداء أحد بالاتفاق"^{٤١٩} يفصح عما ذكرنا، فمعنى قوله: "لا يغسل" أنه لا يغسل أصلاً. ولما رأى بعض الأفاضل أن هذا التعريف يتناول الطاهر وغيره ظن أن هذا الحكم عام أيضاً، فحمل عبارة الهداية، وهو قوله: "لا يغسل على أنه لا يغسل لحلول الموت"^{٤٢٠} وقوله: "لأنه بمعنى شهداء أحد على أنه في عدم غسله للموت" ولا يخفى عليك أن هذا التأويل مع كونه بعيداً لا يتناول بعض المحدود، وهو المرتئ؛^{٤٢١} لأنه لا يصدق عليه^{٤٢٢} "أنه لا يغسل لحلول الموت"؛ لأن غسلهما لذلك. قيل: "حمل تعريف الشهيد المستفاد من قول صاحب الهداية.. [١٥٨].. ظهر وجه فساد قول ذلك البعض أيضاً" وإنما خصه ههنا بالذكر؛ لأنه الذي لا يغسل مطلقاً" إلى آخره.^{٤٢٣} إلى هنا كلامه، وليت شعري أن ما ذكره هذا القائل على تقدير صحته ما دعاه على إخراج التعريف عن ظاهره بهذه القرينة الخفية مع وضوح ما ذكرنا من البيان. ولقد أحسن أستاذنا سعد الملة والدين في قرينة التخصيص حيث قال: "ذكر الحكم الخاص" وهو قوله: "لا يغسل"، وتعليقه بقوله: "لأنه في معنى شهداء أحد"^{٤٢٥} يدل على أن المحدود ههنا الشهيد الذي في معنى شهداء أحد. لكن يرد عليه ما وجه العدول عن الظاهر مع عدم الضرورة. هذا ما غاية ما نذكر في هذا الباب، فاختبره، ثم اختر ما هو الصواب.

قال صاحب الوقاية: "هو كل طاهر بالغ قتل بالحديدة ظلماً، ولم يجب به مال، أو وجد ميتاً جريحاً في المعركة."^{٤٢٧} قال صدر الشريعة: "فالطاهر احتراز عمّن وجب عليه الغسل كالجنب والحائض والنفساء، والبالغ احتراز عن الصبي"^{٤٢٨} والمجنون كالصبي عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى، فنيغي أن يحترز عنه بالعاقل. "وبالحديدة" احتراز عن القتل بالمثل "وظلماً" احتراز عن القتل حداً أو قصاصاً "ولم يجب به مال" احتراز عن القتل وجب به

^{٤٢٤} جواب حسام جلبي في باب الشهيد لحسام جلبي، ١٥٢ظ.

^{٤٢٥} أ- في معنى؛ + بمعنى.

^{٤٢٦} أ + وغتيل صبي، وحائض، ونفساء، وجنب، ومن وجد قتيلاً في مصر لا يعلم قاتله؛ الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٢٧} وقاية الرواية في مسائل الهداية لبرهان الشريعة، ٥٢.

^{٤٢٨} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢.

^{٤١٧} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤١٨} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤١٩} العناية شرح الهداية لأكمل الدين الباري، ١٤٣/٢.

^{٤٢٠} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٣ظ.

^{٤٢١} أ + والصبي.

^{٤٢٢} أ: عليهما.

^{٤٢٣} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٣ظ.

مال.^{٤٢٩} قال بعض المحيبي: "فيه رائحة استدراك؛ لأن قوله: "بحديدة" يعنى غناء في هذا المعنى كما ستعرف [١٥٨ظ] بقوله "ولم يجب به مال."^{٤٣٠} أقول: لا رائحة فيه؛ لأن المقتول خطاء والذي وجد في المصر، ولم يعلم قتاله لا يكون شهيداً مع أنه يصدق عليهما أنهما قتلا بحديدة، فلا بد من قوله "ولم يجب به مال" يحترز عنهما بخلاف العكس، فليتأمل.

[قال:]" والمراد أن المال لا يجب بنفس القتل، فإن الأب ... ولا يغسل، ويصلى عليه، ويدفن بدمه^{٤٣١} من وجد ميتاً جريحاً في المعركة سواء قتل بحديدة أم لا.^{٤٣٢} قال بعض الأفاضل: "قد وقع التصريح به في المجمع^{٤٣٣} وغيره، ... فإنه لم يعتبر نفس القتل كما سيصرح به.^{٤٣٤} أجيّب بأن يقال "لا يخفى أن موجب الشهادة وعدمها إنما هو نفس القتل في الأصل إذا لم يمنع مانع في ذلك الإيجاب ... وإذا لم يعتبر يُصار إلى أمر عارض وهو وجوب الدية، وهو وإن كان عارضاً أخرجه عن حكم الشهادة."^{٤٣٥} كما ذكره. أقول: هذا كلام لا يرتضيه صاحبه؛ لأن اعتبار نفس القتل في موضع لا تجب القسامة مع وجود ذلك المانع ينافي هذا^{٤٣٦} [١٥٩] والتوجيه، فليتأمل. [قال في شرح الوقاية]: "لكن في هذا التعريف نظر، وهو أنه لا يشمل ما إذا قتله المشركون، ... وهو "مسلم طاهر بالغ قتل ظلماً، ولم يجب به مال، ولم يترت."^{٤٣٧} أمّا حسنه فلكونه جامعاً، وأمّا إيجازه فلعدم بعض قيود تعريف المصنّف.

قال بعض الأفاضل: "منشأ هذا النظر هو ذكر قيد "الحديدة"، ولا شك أن تركه أولى، ... قوله بعد ذلك "ومن قتله أهل الحرب وأهل البغي وقطاع^{٤٣٨} الطريق، فبأي شيء قتلوه لم يغسل."^{٤٣٩} انتهى كلامه.

فإن قلت: ذكر الحديدة لو كان لظهور كون قتل المشركين وما يلحق بهم في معنى شهداء أحد وعدم ظهور قتل المسلمين يكون قوله "ومن قتله أهل الحرب أو أهل البغي" إلى آخره^{٤٤٠} يكون مستدركاً. قلت: لمتا قال "فكل من قتل ظلمًا بالحديدة وهو طاهر بالغ" إلى آخره^{٤٤١} كان مظنه أن يتوهم أن مقتول المشركين، ومن يلحق بهم كذلك، فدفع هذا التوهم بقوله "ومن قتله أهل الحرب أو أهل البغي" إلى آخره. "ويشمل الميت الجريح في المعركة؛ لأنه مسلم مقتول ظلمًا، ولم يجب بقتله مال"^{٤٤٢} فيه كلام، وهو أنه لا يكفي [١٥٩ظ] شمول هذا المذكور، بل لا بد من عدم الارتثاء، فإذا لم يعلم عدم ارتثائه لم يحكم بكونه شهيداً لاحتمال ارتثائه. ونظيره أن الموجود في المصر إذا لم يعلم قتاله لا يكون شهيداً لاحتمال التعدي، فلا بد من فرق بين الشرطين حتى يكون احتمال انتفاء أحدهما مانعاً للشهادة دون الآخر، تدبر.

^{٤٣٧} متن النقاية مختصر الوقاية لعبيد الله بن مسعود المحبوبي،

٥٢٤/٣.

^{٤٣٨} أ: أو أهل البغي.

^{٤٣٩} أ: أو قطاع.

^{٤٤٠} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٤١} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين

العجمي، ١٥٤ و.

^{٤٤٢} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٤٣} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٤٤} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٢٩} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢.

^{٤٣٠} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢.

^{٤٣١} أ - ولم يرتئ أو فينزعه عنه غير ثوبه، ويزاد وينقص ليتيم كفته،

ولا يغسل ويصلى عليه، ويدفن بدمه.

^{٤٣٢} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٣/٢-١٩٤.

^{٤٣٣} مجمع البحرين وملتقى التيرين لابن الساعاتي، ١٧٨.

^{٤٣٤} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين

العجمي، ١٥٤ و.

^{٤٣٥} جواب حسام جلبي في باب الشهيد لحسام جلبي، ١٥٣ظ.

^{٤٣٦} أ + التوجيه.

[قال في شرح الوقاية]: ”وأما مقتول غير هؤلاء، وهو مسلم قتله مسلم ... لأنّ الذبّة واجبة عنده في القتل بالمتّكّل“^{٤٥٥} فيه مناقشة، وهي أن يقال: ”دلالة عدم وجوب المال على كون القتل بالحديدة التزامية، وهي مهجورة في التعريفات.“

[قال في شرح الوقاية]: ”وأما عندهما، فلا احتياج إلى ذكر الحديدة؛ لأنّ المقتول بالمتّكّل شهيد عندهما، ... ويزاد وينقص ليمّ كفته“^{٤٥٦} نقل عن بعض الأفاضل هذه العبارة ”لا إشكال فيها،“ وأما عبارة الهداية، وهي قوله ”ويزيدون وينقصون ما شاءوا إتماماً للكفن“^{٤٥٧} فلا يخلو عن شيء؛ ... فالمناسب حذف ”المشيئة“ كما فعله المصنّف^{٤٥٨} إلى هنا كلامه. أقول: يفهم ممّا نقل عن بعض^{٤٥٩} [١٦٠] الفتاوى تفويض أمر الكفن إلى مشيئة الناس من أنّه قيل: ”معنى قوله ”يزاد على ما عليه ثياب“ ثوب جديد يكثر به“^{٤٥٠} ماله وإن كان ما عليه يبلغ السنّة، وينقصون ما شاءوا وإن يبلغ السنّة كما يفعل ذلك غيره من الموتى“، لكنّه ليس بمفيد في دفع ذلك الاعتراض، فليتأمل. [قال في شرح الوقاية]: ”أي لو لم يكن معه ما يكون من جنس الكفن كالإزار ونحوه يزداد، ولو كان ما ليس من جنسه ينقص“^{٤٥١} قال بعض المحيّي: ”الظاهر المتبادر إلى الأذهان العامية أن يكون هذا كلمة نفي من أفعال الناقصة، فمعناه المستفاد من صريح لفظه أنّه لو كان على الميت ثوب غير مختصّ به كالغرو مثلاً ينزع عنه، فتكون هذه المسألة عين المسألة المتقدّمة التي عبّر عنها المصنّف بقوله: ”ينزع عنه“^{٤٥٢} إلى آخره مع أنّه شرح قوله: ”وينقص“^{٤٥٣} فالظاهر الذي يقتضيه سوق كلامه من معناه ولو وجد مع الميت ما لم يكن من جنس الكفن المسمّى بمعنى عدم انطباقه له لزيادته عليه، وإن كان ممّا يجانسها ظاهراً ينقص منه ذلك الزائد حتّى يساويه لئلا يلزم الإسراف المنهيّ عنه، ويطابق السنّة المشهورة في التكفين. وهذا معنى جلّي يفهم من كلمات جميع الأجلء في الشروح. ويؤيّد قول صاحب الاختيار^{٤٥٤} في المختار: ”وينقص ويزاد مراعاة لكفن السنّة.“^{٤٥٥} ويمكن أن يذكر في توجيه كلامه وجه آخر، وهو أنّ هذا فعل ماضٍ من ”باب علم“ من اللبس ومنه اللباس. فالمعنى لو كان ما لبسه الميت من جنس الكفن ينقص لو زاد على عدده المسنون. ونقل عنه ”والحقّ أنّ المعنى الأوّل أنسب بهذا المقام وسوق الكلام ومسارعة الطباع إليه أظهر“ وإن كان عدم مساعدة اللفظ فيه أوفر بخلاف المعنى الثاني يؤيّد ما قال في الهداية: [١٦٠] ”ويزيدون وينقصون ما شاءوا“^{٤٥٦} إلى هنا كلامه. أقول: لا يخفى عليك أنّه ليس فيما ذكر في الهداية ما يؤيّد المعنى الأوّل، فالأولى في نظري القاصر ما يكون مساعدة اللفظ فيه أوفر، فتأمل.

قال بعض الأفاضل: ”ما ذكرنا من تفسير الزيادة والنقصان هو الظاهر الخالي عن الإشكال. ... بل إذا زاد على [١٦١] العدد المسنون ولا دلالة للعبارة عليه مع ما فيها من الركاة.“^{٤٥٧} انتهى كلامه. أقول: سياق الكلام وهو

^{٤٥٥} مجد الدين أبو الفضل عبد الله بن محمود بن مودود الموصلي (ت. ٦٨٣هـ/١٢٨٤م)، وهو عالم بفقّه الحنفيّة، من تصانيفه: المختار للفتوى، والاختيار لتعليل المختار، وكتاب المشتمل على مسائل المختصر. انظر: الجواهر المضيئة للقرشي، ٣٤٩/٢-٣٥٠؛ تاج التراجم لابن قطلوبغا، ١٧٦-١٧٧؛ الفوائد البهية للكنوي، ١٠٦-١٠٧.

^{٤٥٦} الاختيار لتعليل المختار للموصلي، ٩٨/١.

^{٤٥٧} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.

^{٤٥٨} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحيي الدين العجمي، ١٥٤.ظ.

^{٤٥٥} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٥٦} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٥٧} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.

^{٤٥٨} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحيي الدين

العجمي، هامش ١٥٤.ظ.

^{٤٥٩} أ + الفتاوى.

^{٤٥٠} أ: تكر به.

^{٤٥١} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٥٢} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.

^{٤٥٣} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

قول المصنّف: "ويزاد ليتمّ كفته"^{٤٥٨} ينادي بأعلى صوت على أنّ المراد النقص إذا زاد على العدد المسنون، لا النقص عنه مطلقاً، كيف لا والنقص مطلقاً ينافي الزيادة لإتمام الكفن؛ وركاكة هذا ليس بأبعد من استدراك ذلك، فمن أين شئت أن يكون هذا حقاً دون ذلك مع أنّه فيه ما هو من عدم المساعدة كما ذكرنا! ثمّ قال: "وأيضاً حسن المقابلة مع قوله "لو لم يكن معه ما يكون من جنس الكفن"^{٤٥٩} يقتضي ذلك ... ويعلم من هذا وجه آخر لاختيار ليس الذي هو من الأفعال الناقصة، فتأمّل." ^{٤٦٠} أقول: يريد أنّ "ما لا يكون من جنس الكفن" يشتمل بما كان من جنس الكفن ظاهرًا، ولكن زاد على الكفن السنّي، وبما ليس من جنسه أصلاً كالغرو. وأمّا قولنا "لو كان معه ما يكون من جنس الكفن" لا يشتمل إلاّ على الأوّل، ولما كان المقصود التعرّض لما يقتضي النقصان تعرّض للأوّل دون الثاني. فيه أنّ ما لا يكون من جنس الكفن أصلاً نقصانه ظاهر من قوله: "فنتزع عنه غير ثوبه"^{٤٦١} فقوله: "ولو كان ما ليس من جنس الكفن [١٦١] لا يفيد النقصان إلاّ على تقدير أيضاً، فالتعرّض لهذا دون ذلك"^{٤٦٢} تحكّم. فالأولى أن يقال: المقابلة في قولنا "لو كان معه ما لا يكون من جنس الكفن أظهر"؛ لأنّ هذا مقابل له بجزئه دون ذلك، فلهدا تعرّض له.

قال في الهداية: "وإذا استشهد الحنب غسل عند أبي حنيفة رحمه الله، وقال: "لا يغسل"... وكذا قبل الانقطاع في الصحيح من الرواية"^{٤٦٣} يعني عندهما لا تغسلان، لأنّ الغسل الأوّل سقط بالموت، والثاني لم يجب للشهادة. وعنده تغسلان، لأنّ الشهادة مانعة غير رافعة. قوله: "وكذا قبل الانقطاع في الصحيح من الرواية"، فإنّه عن أبي حنيفة رحمه الله تعالى روايتان، في رواية "لا تغسلان"^{٤٦٤}؛ لأنّ الاغتسال ما كان واجبًا عليهما قبل الانقطاع. وفي رواية، وهو الأصحّ "تغسلان"، لأنّ الانقطاع حصل بالموت، والدم السائل يوجب الاغتسال عند الانقطاع كذا في الأكمّل.^{٤٦٥} أقول: فيه كلام، وهو أنّ الموت مقدّم على الانقطاع، وهو بعد الموت لا يوجب الغسل لانتهاء التكليف بالموت، على أنّه مخالف لقوله: "لأنّ الشهادة عرفت مانعة غير رافعة،"^{٤٦٦} فتأمّل.

قال في الهداية: "وعلى هذا الخلاف الصبيّ لهما أنّ الصبيّ أحقّ بهذه الكرامة، وله أنّ السيف كفى عن الغسل في حقّ شهداء أحد بوصف كونه"^{٤٦٧} طهرة، ولا ذنب على الصبيّ"^{٤٦٨} فلم يكن في معناهم"^{٤٦٩} قال بعض الأفاضل: "فيه أنّه يلزم منه أن لا يكون الرجل الطاهر عن الذنوب"^{٤٧٠} إذا قتله المشركون في معناهم، فلا يكون شهيداً.^{٤٧١} قيل: "إن [١٦٢] أراد أنّه يلزم منه أن لا يكون شهيداً مطلقاً، فلا نسلم ذلك ... وفرض مثل ذلك الرجل فرض محض، ولا يقتضي بالفرضيات، فالتأمّل."^{٤٧٢} أقول: يمكن أن يجاب عنه بأنّه أراد أنّه يلزم منه أن لا يكون شهيداً بمعنى شهداء أحد. قوله: "فهو ملتزم في حقّ الطاهر عن الذنب"^{٤٧٣} ممنوع لثبوت علّة الحكم فيه. وقوله: "على أنّ وجود البالغ

^{٤٦٧} ب - وعلى هذا الخلاف الصبيّ لهما أنّ الصبيّ أحقّ بهذه

الكرامة، وله أنّ السيف كفى عن الغسل في حقّ شهداء أحد بوصف كونه.

^{٤٦٨} ب - على الصبيّ؛ + للصبيّ.

^{٤٦٩} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٧٠} أ: الذنب.

^{٤٧١} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٤.و.

^{٤٧٢} جواب حسام جلبي في باب الشهيد لحسام جلبي، ١٥٢-ظ-

١٥٣.و.

^{٤٧٣} جواب حسام جلبي في باب الشهيد لحسام جلبي، ١٥٣.و.

^{٤٥٨} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٥٩} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٥/١.

^{٤٦٠} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥.ظ.

^{٤٦١} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢.

^{٤٦٢} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين العجمي، ١٥٥.و.

^{٤٦٣} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٢/١.

^{٤٦٤} أ: تغسلان.

^{٤٦٥} العناية شرح الهداية لأكمل الدين البابرتي، ١٤٧/٢.

^{٤٦٦} الهداية في شرح بداية المبتدي للمرغيناني، ٩٣/١.

الظاهر عن الذنب غير معلوم في غير عصر النبي ﷺ، أيضًا ممنوع؛ لأنه قال رسول الله ﷺ: "أما علمت وأما سمعت، أن الإسلام يزيل ويمحو الكفر."^{٤٧٤} والذنوب عن الرجل سواء كان الذنوب مظلمة إنسان من الدم والمال والقذف والغيبة وغير ذلك، أو كان شيئًا يكون بين العبد وبين الله تعالى من الزنا وشرب الخمر وغير ذلك من كبائر الذنوب، فمن أسلم فكأنه ولد في ذلك الوقت، يعني أنه كما لا ذنب لطفل صغير؛ فكذلك الكافر وقت إسلامه، كذا في شرح المصابيح للمظهر.^{٤٧٥} على أنه لا يلزم من عدم الحكم على طائفة مخصوصة أن لا يوجد مثل ذلك الرجل أصلًا، فتأقّل.

[قال: "ولا يغسل، ويصلى عليه، ويدفن بدمه وغسل صبي،"^{٤٧٦} .. [١٦٢] ظ .. لأنّ نفس القتل أوجب الدية، فعدم وجوبها بعارض جهل القاتل لا يجعله شهيدًا."^{٤٧٧} قال بعض الأفاضل: "وأنت خبير بأنّ هذا التعليل لا يلائم رواية الذخيرة واعتبارها."^{٤٧٨} وأجاب البعض بأن يقال: "لا يخفى أنّ الكلام هنا في الدية التي تصلح لأن يكون عوضًا عن النفس ... فالدية التي أعطيت من بيت المال خارجة عمّا نحن بصدده" إلى هنا كلامه.^{٤٧٩} أقول: هذا كلام لم يسمع بعد، لأنّ المسطور في المعتمرات كالزيلي^{٤٨٠} والكفاية^{٤٨١} وغيره أنّ الدية اسم للمال الذي هو بدل النفس يقال "ودئ القاتل المقتول" إذا أعطى وليّه ذلك سبّي ذلك المال بالدية تسمية للمفعول بالمصدر. قوله "إذ الشيء إنمّا أعطي بطريق العوض عن الشيء إذا كان ملكًا خاصًا لمعطي"^{٤٨٢} في حيّز المنع كما لا يخفى، فتأقّل.

والله أعلم بالصواب، وإليه المرجع والمآب. الحمد لله رب العالمين.

تمّت في ٢٢ من شهر ذي الحجّة من شهر سنة أربع سبعين تسعمائة.

^{٤٧٤} جواب حسام چلبی في باب الشهيد لحسام چلبی، ١٥٤ ظ.

^{٤٨٠} فخر الدين أبو محمد عثمان بن علي بن مهجن بن بونس

الزيلي (ت. ١٣٤٣/٥٧٤٣م)، وهو فقيه حنفي، وله تبين الحقائق شرح كنز الدقائق. انظر: الجواهر المضية للقرشي،

٥١٩/٢-٥٢٠؛ هدية العارفين لإسماعيل باشا، ١/٦٥٥. I

تبين الحقائق شرح كنز الدقائق للزيلي، ١٢٦/٦.

^{٤٨١} الكفاية في شرح الهداية للكرلاني، ٨/٢١٦.

^{٤٨٢} جواب حسام چلبی في باب الشهيد لحسام چلبی، ١٥٤ ظ.

^{٤٧٤} "أما علمت أن الإسلام يهدم ما كان قبله." صحيح مسلم،

كتاب الإيمان ١٩٢؛ "وأنا الماحي الذي يمحو بي الله الكفر،

يمحو بي الكفر." صحيح البخاري، كتاب المناقب، ١٧، كتاب تفسير سورة الصّٰب ١.

^{٤٧٥} المفاتيح في شرح المصابيح للمظهر الزبدي، ١/١٢١.

^{٤٧٦} أ + وجنب.

^{٤٧٧} شرح الوقاية لصدر الشريعة، ١٩٤/٢-١٩٥.

^{٤٧٨} رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية لمحبي الدين

العجمي، ١٥٥ و.

المصادر والمراجع

الاختيار لتعليل المختار؛

عبد الله بن محمود بن موجود الحنفي الموصلبي (ت. ٦٨٣هـ/١٢٨٤م).
مطبعة الحلبي، القاهرة، ١٣٥٦هـ/١٩٣٧م.

أسد الغابة في معرفة الصحابة؛

عزُّ الدين أبو الحسن علي بن محمَّد الجزريُّ (ت. ٦٣٠هـ/١٢٣٣م).
تحقيق: محمَّد إبراهيم البنا، محمَّد أحمد عاشور، محمود عبد الوهَّاب فايد، دار الفكر، بيروت،
١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.

”وقاية الرواية“؛

مرتضى بدر.

الموسوعة الإسلامية لوقف الديانة التركي، إسطنبول، ٢٠١٣، ٤٣، ١٠٦-١٠٧.

تاج التراجم؛

زين الدين أبو العدل قاسم بن قطلوبغا السوداني (ت. ٨٧٩هـ/١٤٧٤م).
تحقيق: محمَّد خير رمضان يوسف، دار القلم، دمشق، ١٤١٣هـ/١٩٩٢م.

تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق (معه حاشية للشليبي)؛

عثمان بن علي الحنفي الزيلعي (ت. ٧٤٣هـ/١٣٤٣م).
بولاق، القاهرة، ١٣١٤هـ.

جواب حسام چليبي في باب الشهيد؛

حسام الدين حسين بن عبد الرحمن (ت. ٩٢٦هـ/١٥٢٠م).
مكتبة السليمانية بإستانبول، قسم أسد أفندي، رقم ٨١٦.

الجواهر المضئية في طبقات الحنفية؛

محيي الدين أبو محمَّد عبد القادر بن محمَّد بن نصر الله ابن سالم بن أبي الوفاء (ت. ٧٧٥هـ/١٣٧٣م).
تحقيق: عبد الفتَّاح محمَّد الحلو، دار هجر للطباعة والنشر، القاهرة، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م.

درر الحكَّام شرح غرر الأحكام (مع غنية ذوي الأحكام في بغية درر الأحكام للشرنبلالي)

منلا خسرو الحنفي (ت. ٨٨٥هـ/١٤٨٠م).

دار إحياء الكتب العربية، [القاهرة]، بدون تاريخ.

الذخيرة البرهانية؛

برهان الدين أبي المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مازة المرغيناني البخاري
(٦١٦هـ/١٢١٩م).

تحقيق: أبو أحمد العادلي وآخرون، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، بدون تاريخ.

رسالة في باب الشهيد من شرح الوقاية؛

محيي الدين محمد بن علي الأدرنوي العجمي (ت. ١٥١٢/هـ-١٥١٣م)
مكتبة السليمانية بإستانبول، قسم له له باشا، رقم ٧٠٨.

السنن الكبير؛

أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت. ٣٨٤/هـ-٤٥٨م).
تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، القاهرة،
١٤٣٢هـ/٢٠١١م.

سير أعلام النبلاء؛

شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت. ٧٤٨/هـ-١٣٤٨م).
مؤسسة الرسالة، القاهرة، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

شرح لطائف الإشارات في بيان المسائل الخلافية في الفقه الحنفي؛

محمود بن إسرائيل قاضي سماونة (ت. ٨٢٣/هـ-١٤٢٠م).
تحقيق: إبراهيم محمود محمد. مجلّداتان. بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية، ٢٠١٤.

شرح الوقاية (معه وقاية الرواية لبرهان الشريعة)؛

صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود المجبوبي الحنفي (ت. ٧٤٧/هـ-١٣٤٦م).
تحقيق: صلاح محمد أبو الحاج، دار الوراق، عمان، ٢٠٠٦م.

الصالح تاج اللغة وصحاح العربية؛

أبو نصر إسماعيل بن حمّاد الجوهري الفارابي (ت. قبل ٤٠٠هـ/١٠٠٩م).
تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، بيروت، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م.

صحيح البخاري؛

أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري (ت. ٢٥٦هـ/٨٧٠م).
دار السلام للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م.

صحيح مسلم؛

أبو الحسين مسلم بن الحجاج (ت. ٢٦١هـ/٨٧٥م).
دار السلام للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م.

الطبقات الكبرى؛

ابن سعد [أبو عبد الله محمد بن سعد بن منيع الكاتب الهاشمي البصري] (ت. ٢٣٠هـ/٨٤٥م).
دار صادر، بيروت، ١٩٦٨م.

الأعلام؛

خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركليّ دمشقيّ (١٣٩٦هـ/١٩٧٦م).
دار العلم للملايين، بيروت-لبنان، ٢٠٠٢م.

العناية شرح الهداية (معه فتح القدير للكمال ابن الهمام)؛

أكمل الدين أبو عبد الله محمد بن محمد بن محمود البابرّي الرومي (ت. ٧٨٦هـ/١٣٨٤م).
مصطفى البابي الحلبي، مصر؛ دار الفكر، لبنان، ١٣٨٩هـ/١٩٧٠م.

- فتح القدير على الهداية (معه تكملة شرح فتح القدير لقاضي زاده)؛
 كمال الدين ابن الهمام، محمّد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري (ت. ٨٦١/هـ/١٤٥٧م).
 شركة مصطفى البابي، القاهرة، ١٣٨٩هـ/١٩٧٠م.
- الفوائد البيهية في تراجم الحنفية (وبهامشه التعليقات السنّية على الفوائد البيهية)؛
 أبو الحسنات محمّد عبد الحيّ اللكنويّ (ت. ١٣٠٤هـ/١٨٨٦م)
 دار السعادة، مصر، ١٣٢٤هـ.
- الكفاية شرح الهداية؛
 عمر بن أحمد بن عبيد الله تاج الشريعة (ت. ٦٧٢هـ/١٢٧٣م).
 مكتبة أمان الله خان، بشتور.
- الكفاية في شرح الهداية؛
 جلال الدين بن شمس الدين الكرلاني الخوارزمي (ت. ٧٦٧هـ/١٣٦٦م).
 تحقيق: محمد أحمد الحقاني الأفغاني، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٩م.
 متن النقاية مختصر الوقاية (معه فتح باب العناية شرح كتاب النقاية لملا علي القاري)؛
 صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأوّل المحبوبي (ت. ٧٤٧هـ/١٣٤٦م).
 دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، بدون تاريخ.
- مجمع البحرين وملقى التّرين؛
 مظفرّ الدين أبو العبّاس أحمد بن عليّ بن ثعلب بن الساعاتي البغدادي (ت. ٦٩٤هـ/١٢٩٥م).
 تحقيق: إلياس قبلان، دار الكتب العلميّة، بيروت-لبنان، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.
- المفاتيح في شرح المصايب؛
 مظهر الدين الحسين بن محمود بن الحسن الزيداني المظهري (ت. ٧٢٧هـ).
 تحقيق: نور الدين طالب، دار النوادر، الكويت، ١٤٣٣هـ/٢٠١٢م..
- وقاية الرواية في مسائل الهداية؛
 برهان الشريعة، محمود بن أحمد المحبوبي (ت. العصر السابع والثامن الهجري).
 تحقيق: عمر الفاروق آتان، كتاب، إسطنبول، ٢٠٢١م.
- الهداية في شرح بداية المبتدي؛
 أبو الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر بن عبد الجليل المرغيناني الفرغاني (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م).
 تحقيق: طلال يوسف، دار إحياء التراث العربي، بيروت-لبنان، بدون تاريخ.
- هدية العارفين أسماء المؤلّفين وآثار المصنّفين؛
 إسماعيل باشا البغدادي (ت. ١٩٢٩م).
 طبع بعناية وكالة المعارف الجليلة في مطبعتها البيهية، إستانبول، بدون تاريخ.